

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

**Bu Tez / 16.6.2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
BAŞKAN

Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Üye

Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM
Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizar'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşısı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizoz depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independent Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'inde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyeri Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyeri, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirmeye başlamıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizar bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizar'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizar bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil’de tahta oturup Kökbörü’yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü’nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüşse de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır’a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi’nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı’nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka’ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü’l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi’ye haber göndererek Erbil’in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat’ı Selahaddin Eyyübi’ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü’nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü’nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil’de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil’in hakimiyetin üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü’nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır’a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil’e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye’yi ele geçirdikten sonra Bağdat’a yürüyüp Bağdat’ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak’ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil’e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan’da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi’nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke’ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü’yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke’ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlgazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kain Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhinin esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesisi'nden bir miktar maaş tahsisi istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriye Tarikatı

Kadiriye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belgelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktaydı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içerisinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikr edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheblerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hıristiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhepler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hz. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pil (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizar eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizar Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taşı

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

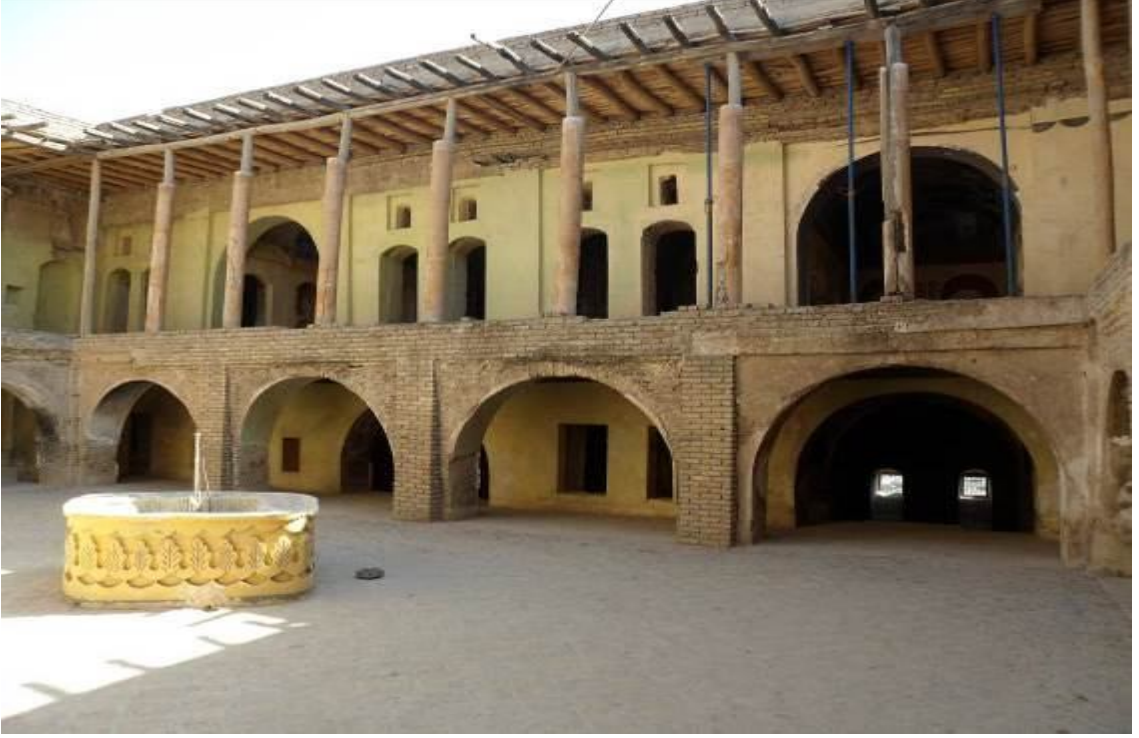

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerin başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmekteydi (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarında geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilirdi. Ancak mali darlık dolayısıyla hazinede para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilirdi. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin deçillerse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslî unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahire 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocağın kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocağa farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerd. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizar eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizar beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerd. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top dökümü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizar eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayri ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmail, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hıristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreden köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahil olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfen olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülâtında coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizar (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizar Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclis üyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesinin müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emini Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emini her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emini, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emini Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisinin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şer'i'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeriatın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipten başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarakta görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahir 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tevfik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

---

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizar sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahire 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizar mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilatının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilatı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilatının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hacedanından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-i nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban)

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeble Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizar Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizar mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nısar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamik topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizar mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır “15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur” (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlîs Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devariyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tevfik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazaban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazaban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizer sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizer Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlak-ı memduha" risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlı'nın son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşt çağındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşaglı, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabiliyordu ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabiliyordu. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbe kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş olan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar "Arazi-i Emiriyye" olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

---

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderis olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştır. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzuhalde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulan irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altinköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizar yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizar Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evlia Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak satmak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menziline ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzalcileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzalcisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzilci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzilci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzilcilik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzilci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaletin'ne bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzilci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzilci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzilci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzalcilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılara sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhammed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, “Müftü”, 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. “Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir”, Ansiklopidiyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. “Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir”, Ansiklopidiyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti’l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi’l-Irak ev hatiratü’l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-Irak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü’l-Hazeri li-kaleti’l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ’L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü’l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. “Erbil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012.“Ulak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Moderen Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

E-Posta Adresi

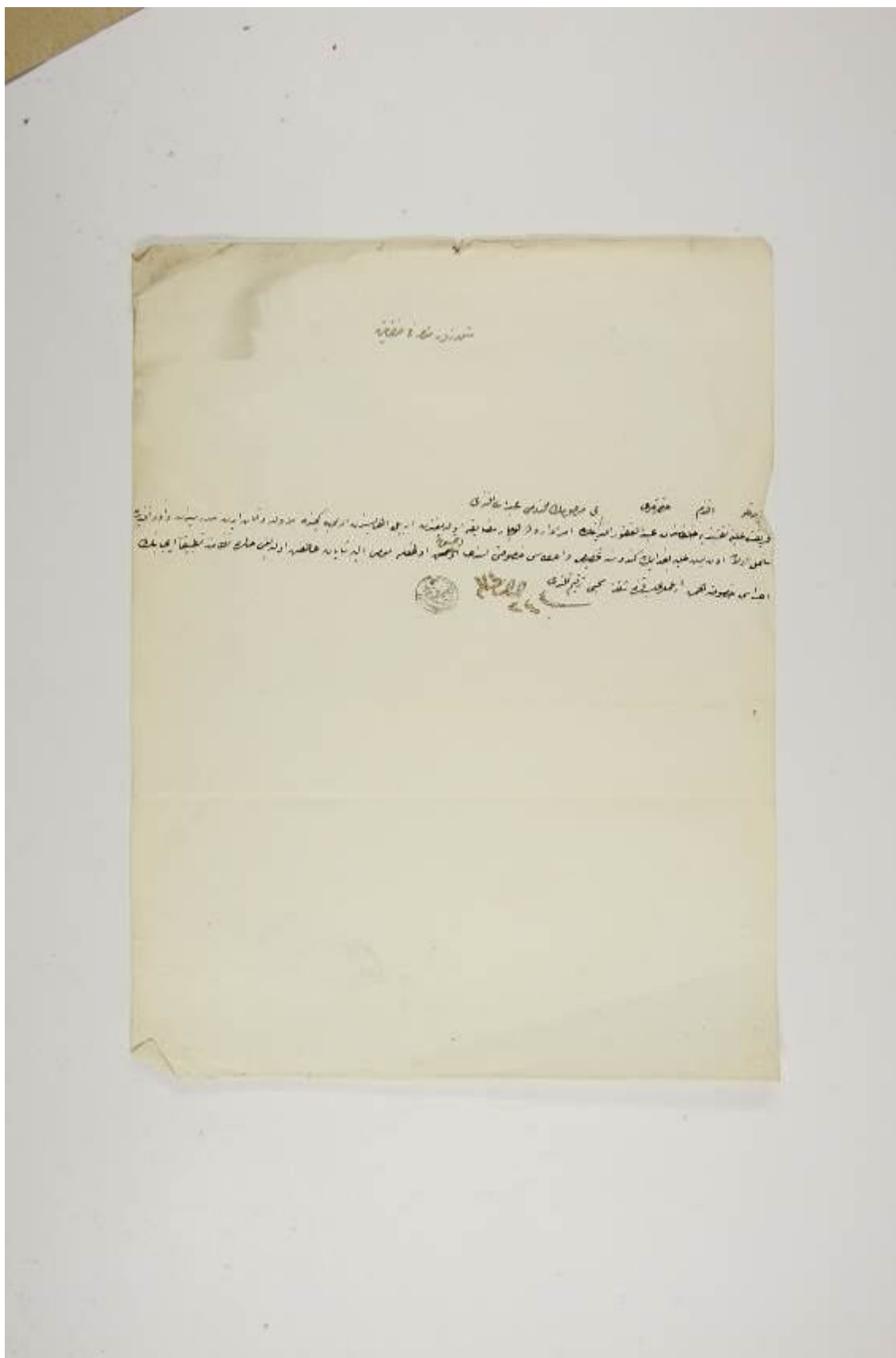
ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

مجلس علمیه
 ۱۲۸۸
 در روز پنجشنبه ۱۲۸۸
 در محل کلاس درس علمیه
 در شهر تبریز
 در روز پنجشنبه ۱۲۸۸
 در محل کلاس درس علمیه
 در شهر تبریز

بغداد و تبریز
از غنم خجسته
 ۱۲۸۸

بنام خداوند
 در روز جمعه ۱۲۸۸
 در محل کلاس درس علمیه
 در شهر تبریز

در روز پنجشنبه ۱۲۸۸
 در محل کلاس درس علمیه
 در شهر تبریز

مجلس علمیه
 ۱۲۸۸

در کلاس فلک مدار و بارگاه کردن اقدار زمانه عرصه بند بمقدار آن کرده
 اربیل سنجاقند و نایبند مزوعه بر ایلدوس بک نام فرزند و غیره بن بک در روز
 اقمه تیاره اربیل قلعه سی طلبه سنده تعلیم علم انک اوزره روچین منصرف از نون ابو
 براناده فوق از لوج بنامه ارموله افضله ارباب استخفاذن منوفای موسی اهل صلیا و غلی ابا
 عرصه عبودین ملو عثمان داعیاری اهل علم و صاحب فضیلت و زربله قدرتی او نوبی عرو
 سانبسته رافت و نزار در حین داعیاری افضله بنامه مزوم بر روی محلو نون کد و بزجه و غنات
 و احسان بر روی و جاسبله او لکه واقع حال در باب سدر اعلام عرصه و اعلام او اهل
 می او ایل شهر سوال المکرم سنده و سید و اهل

Handwritten text in Persian script, including a calendar and various notes.

Top right header:
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار

Left side header:
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار

Center header:
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار

Bottom section:
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار

Vertical text on the right side:
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار

Bottom right section:
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار
روزگار روزگار روزگار روزگار

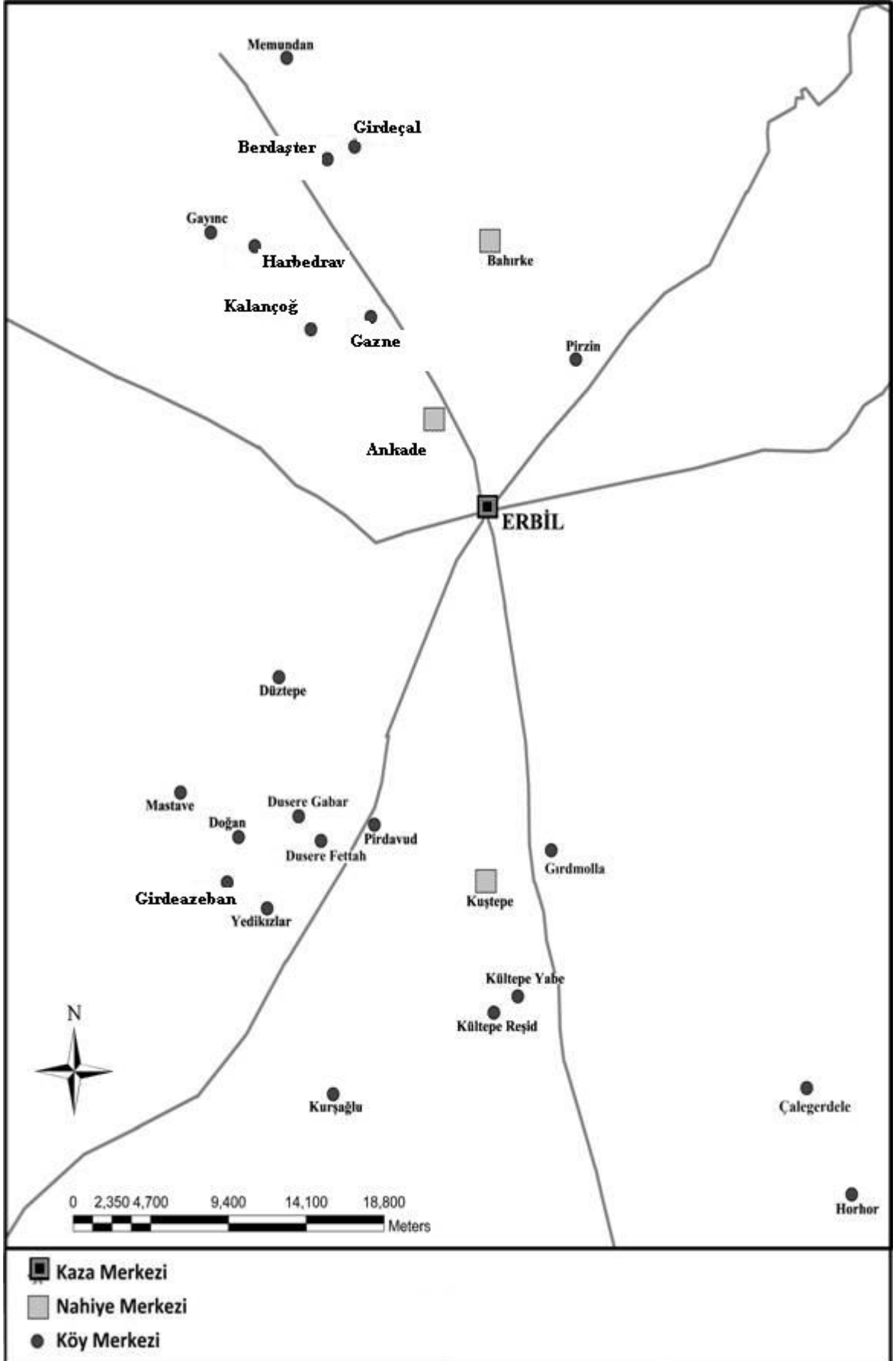
Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağası verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen inam 3	Sadrı ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadrı ali tatarına verilen bargir 3	Sadrı ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadrı ali silahşoruna	Sadrı ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadrı ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

**Bu Tez / 16.6.2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
BAŞKAN

Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Üye

Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM
Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizeror'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşısı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizo depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independant Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'sinde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyeri Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyeri, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirmeye başlamıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizar bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizar'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizar bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil’de tahta oturup Kökbörü’yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü’nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüştü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır’a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi’nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı’nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka’ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü’l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi’ye haber göndererek Erbil’in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat’ı Selahaddin Eyyübi’ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü’nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü’nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil’de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil’in hakimiyetini üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü’nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır’a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil’e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye’yi ele geçirdikten sonra Bağdat’a yürüyüp Bağdat’ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak’ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil’e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan’da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi’nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke’ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü’yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke’ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlgazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kain Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhinin esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrızor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesisi'nden bir miktar maaş tahsis istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriye Tarikatı

Kadiriye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belegelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktadı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içersinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikr edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamik nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahir 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheplerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hıristiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhepler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hız. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pîl (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizor Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taşı

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

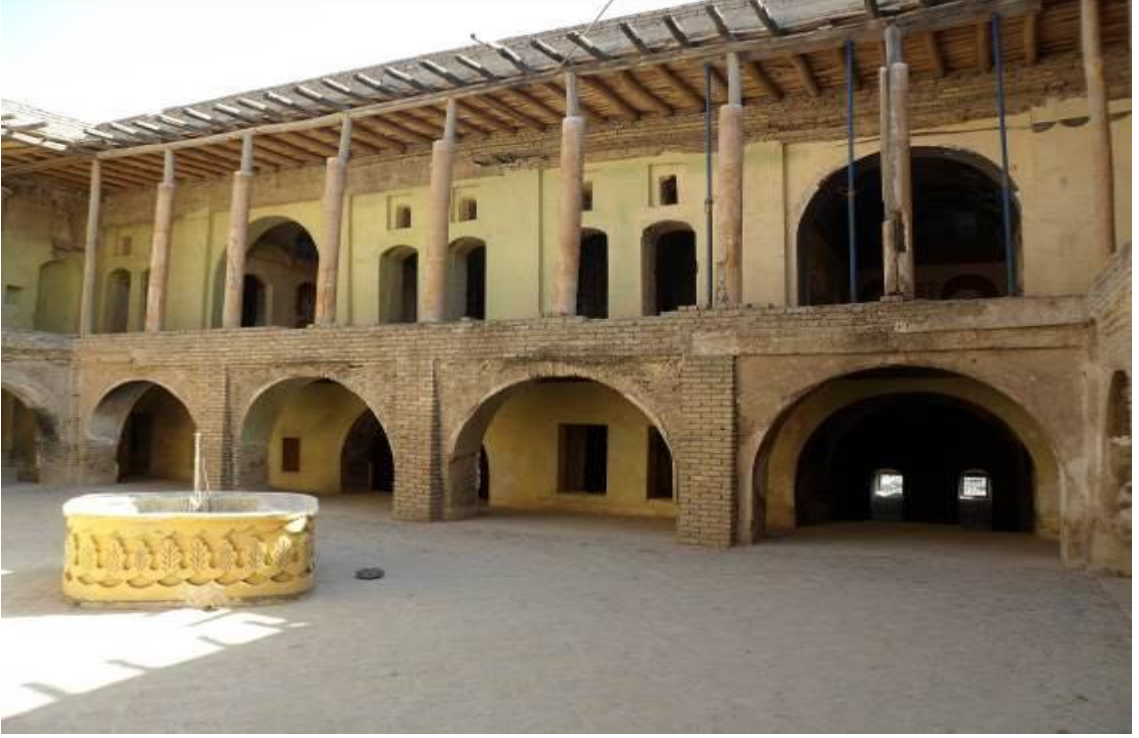

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerin başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmekteydi (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarında geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilir. Ancak mali darlık dolayısıyla hazinede para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilir. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin deçillerse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslî unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahir 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocağın kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocağa farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerd. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizor beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerd. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top döktüğü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayrı ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmail, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hıristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreleyen köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahih olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfen olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülâtında coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizar (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizar Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclis üyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesinin müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emni Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emni her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emni, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emni Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisinin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şeri'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeri'atın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipen başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanunun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarakta görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahire 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tefvik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizar sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahir 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizar mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilatının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilatı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilatının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hacedanından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-î nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeble Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizer Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizer mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nisar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamik topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizer Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizer mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır “15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur” (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlîs Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devarıyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tevfik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hıristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazeban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazeban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizer sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizer Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyelevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlak-ı memduha" risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahhas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlı'nın son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşd çağındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşaglı, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabilirdi ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabilirdi. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbe kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş olan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar "Arazi-i Emiriyye" olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştı. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzuhalde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulmuş irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

---

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altinköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizar yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizar Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evliya Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak satmak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

---

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menziline ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzircileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzircisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzirci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzirci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzircilik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzirci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaletin'ne bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzirci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzirci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzirci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzircilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılarla sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhemmed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakıfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, “Müftü”, 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. “Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir”, Ansiklopidiyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. “Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir”, Ansiklopidiyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti’l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi’l-İrak ev hatiratü’l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-İrak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü’l-Hazeri li-kaleti’l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ’L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü’l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. “Erbil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012.“Ulak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Moderen Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rışvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rışvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

E-Posta Adresi

ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

مستفاد
مستفاد

از سر قلم استاد...
تعلیم معلوم از شیخ...
و در عصر...
مستفاد...
مستفاد...
مستفاد...

بغداد و...
مستفاد...
مستفاد...
مستفاد...

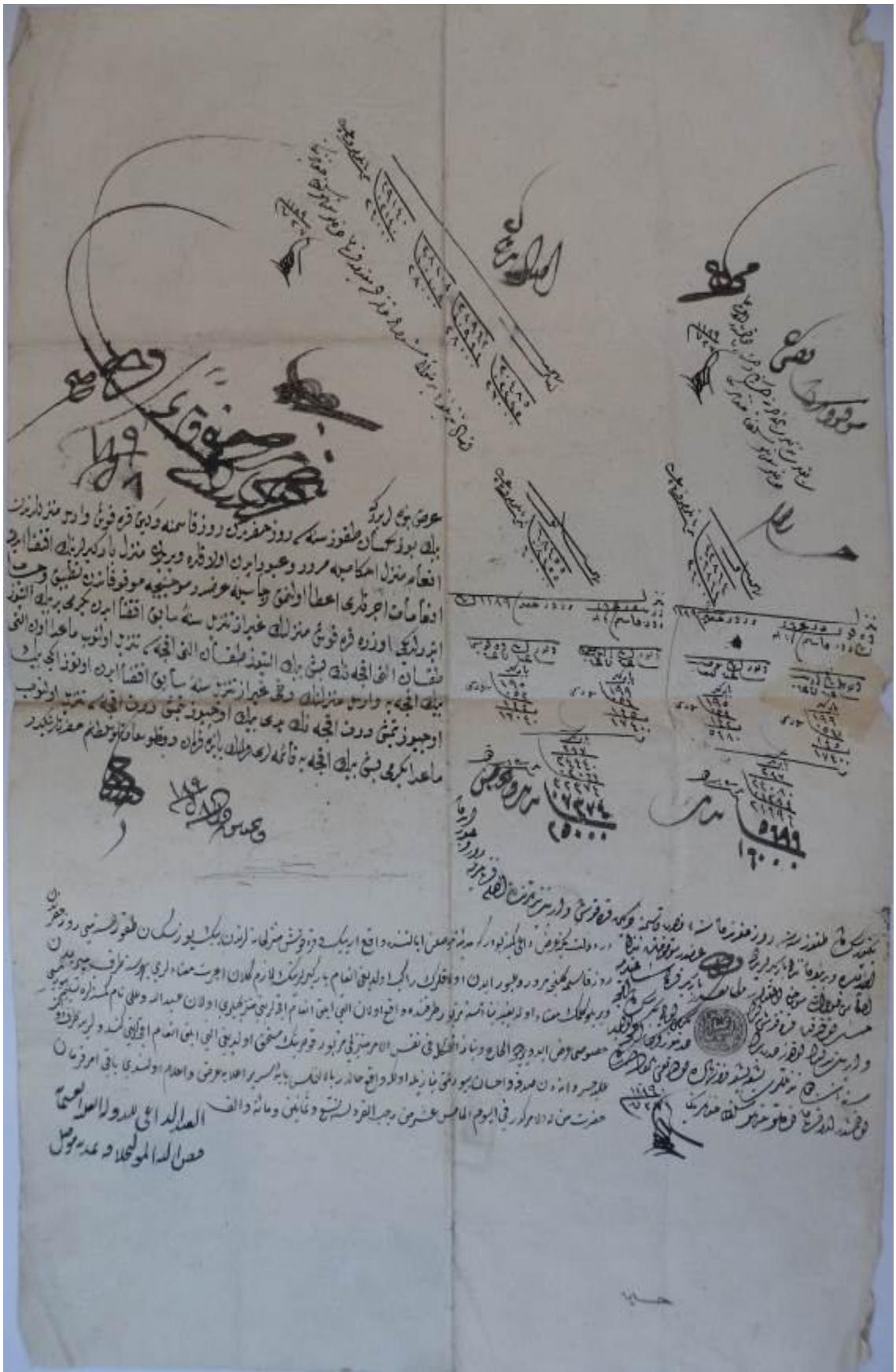
بغداد و...
مستفاد...
مستفاد...
مستفاد...

مستفاد
مستفاد

بغداد و...
مستفاد...
مستفاد...
مستفاد...

درگاه فلک مدار و بارگاه کردون اقدار زاننده عوس بند بمقدار اندوه...
ارباب سماغند و نایبند مزوعه بر ابدوس بیک نام فرخ و غیرین حق بیک در روز...
انچه تیاره ارباب قلعه سی طلبه سنده تعلیم علم انک اوزره رود پین منصرف از نون ابو جبر...
بر انداده فوق از لوج بنامی مملوله انضله ارباب استخفا ذن منوفای موسی اهل صلیا و علی ابنت...
عوس محبوبین ملو عثمان داعیاری اهل علم و صاحب فضیلت و زریه قدرتی او نوبی عرو...
سابقه رافت و نزار در عهد داعیاری انضله نیامد مرقوم بر روی مملو نون کد و بزوجه و خات...
و احسان بر دلس و جاسیله او لکه واقع حال در باب سدر اعلام عوس و اعلام او اهل...
می اوایل شهر سوال المکرم سندن و سید و یوم کون

EK-3. BOA, A.E.III.MUSTAFA., 106/8079:1177

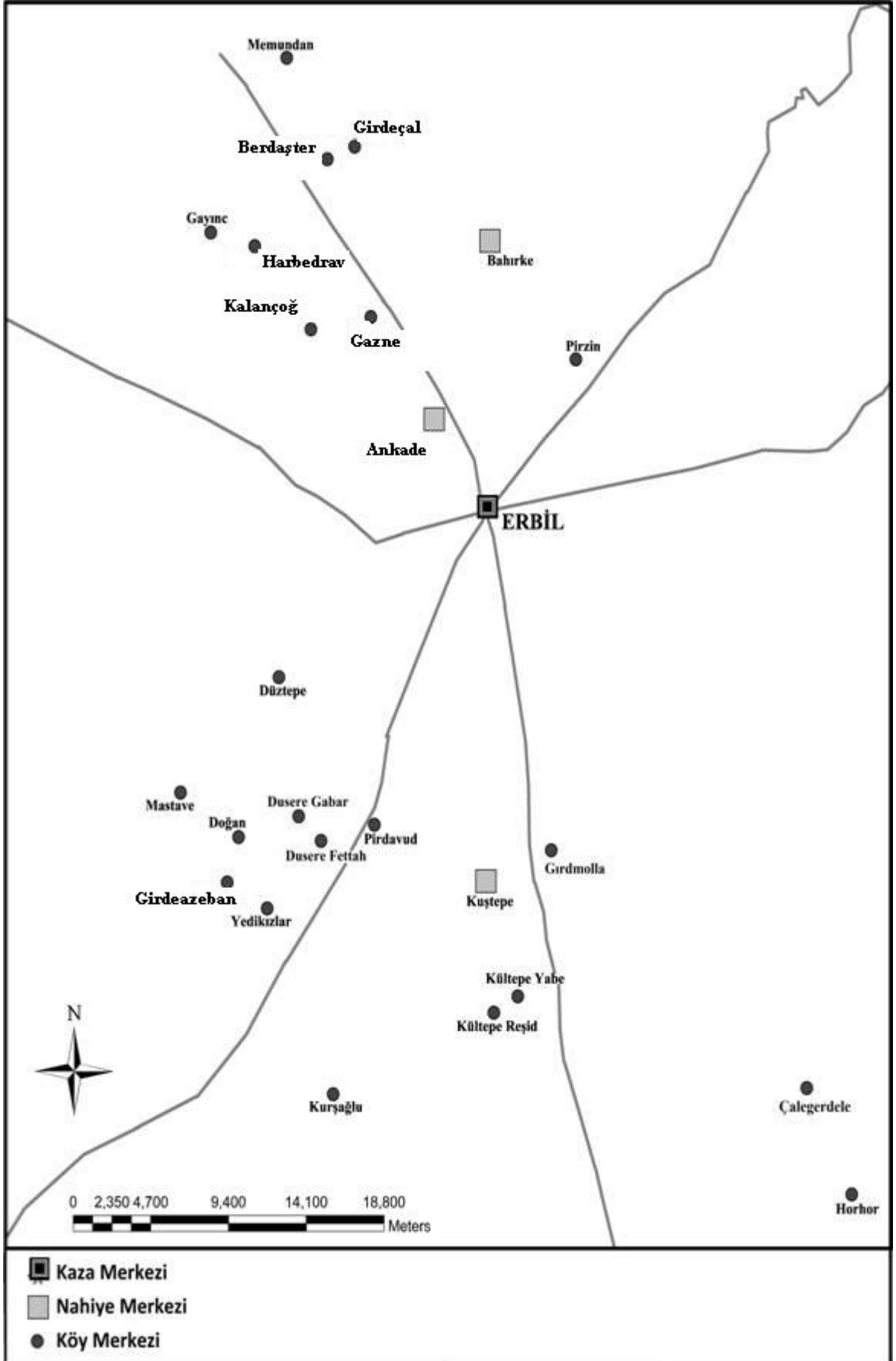

Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağası verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen inam 3	Sadrı ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadrı ali tatarına verilen bargir 3	Sadrı ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadrı ali silahşoruna	Sadrı ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadrı ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

Bu Tez / 16.6.2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM
BAŞKAN Üye Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizeror'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşı'sı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizoz depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independent Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'inde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyeri Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyeri, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirmeye başlamıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizar bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizar'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizar bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil’de tahta oturup Kökbörü’yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü’nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüştü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır’a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi’nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı’nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka’ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü’l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi’ye haber göndererek Erbil’in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat’ı Selahaddin Eyyübi’ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü’nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü’nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil’de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil’in hakimiyetini üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü’nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır’a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil’e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye’yi ele geçirdikten sonra Bağdat’a yürüyüp Bağdat’ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak’ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil’e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan’da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi’nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke’ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü’yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke’ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlgazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kain Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhinin esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere birisi tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesisi'nden bir miktar maaş tahsisi istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirlerdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriye Tarikatı

Kadiriye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belgelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktaydı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içerisinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikr edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamik nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheblerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hıristiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhepler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hız. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pîl (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizar eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizar Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taşı

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

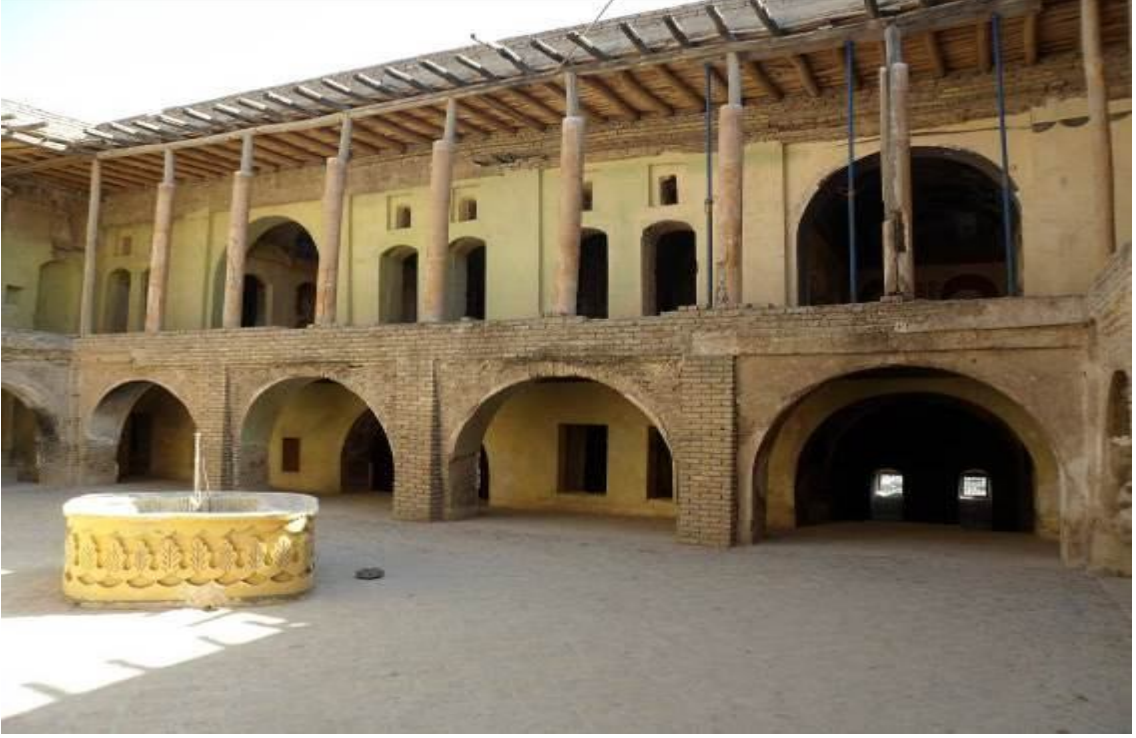

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerın başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmektedir (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarınada geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilirdi. Ancak mali darlık dolayısıyla hazinede para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilirdi. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin deçillerse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslî unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahire 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocakların kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocakta farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerd. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizor beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerd. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top döktüğü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayri ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmail, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreleyen köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahil olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfen olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülâtında coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizar (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizar Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclis üyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyasının müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emini Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emini her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emini, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emini Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisinin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şeri'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeri'atın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipten başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanunun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarak görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahir 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tevfik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

---

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizor sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizor Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahire 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizor Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizor mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilatının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilatı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilatının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hâceganından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-i nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban)

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeble Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizar Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizar mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nisar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamik topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizar mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır “15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur” (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlîs Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devarıyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tevfik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazaban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazaban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizer sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizer Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlak-ı memduha" risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahhas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlı'nın son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşd çağındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşağlu, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabilirdi ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabilirdi. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbe kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş olan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar “Arazi-i Emiriyye” olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

---

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştır. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzualde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulmuş irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

---

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altinköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizar yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizar Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evlia Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak satmak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menziline ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzalcileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzalcisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzilci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzilci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzillik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzilci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzilci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzilci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzilci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzalcilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılara sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhammed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakıfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, "Müftü", 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. "Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. "Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti'l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi'l-Irak ev hatiratü'l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-Irak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü'l-Hazeri li-kaleti'l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ'L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü'l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. "Erbil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012."Ulak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Moderen Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaleyı Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-İrak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayı Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

E-Posta Adresi

ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

شماره ثبت ۱۰۰۰۰۰

بسم الله الرحمن الرحيم
وینما علم الله علینا من علمه اننا قد اقمنا هذا المذبح
سماوی را که در حدیث آمده است که در حدیث آمده است که در حدیث آمده است
و این است که در حدیث آمده است که در حدیث آمده است که در حدیث آمده است

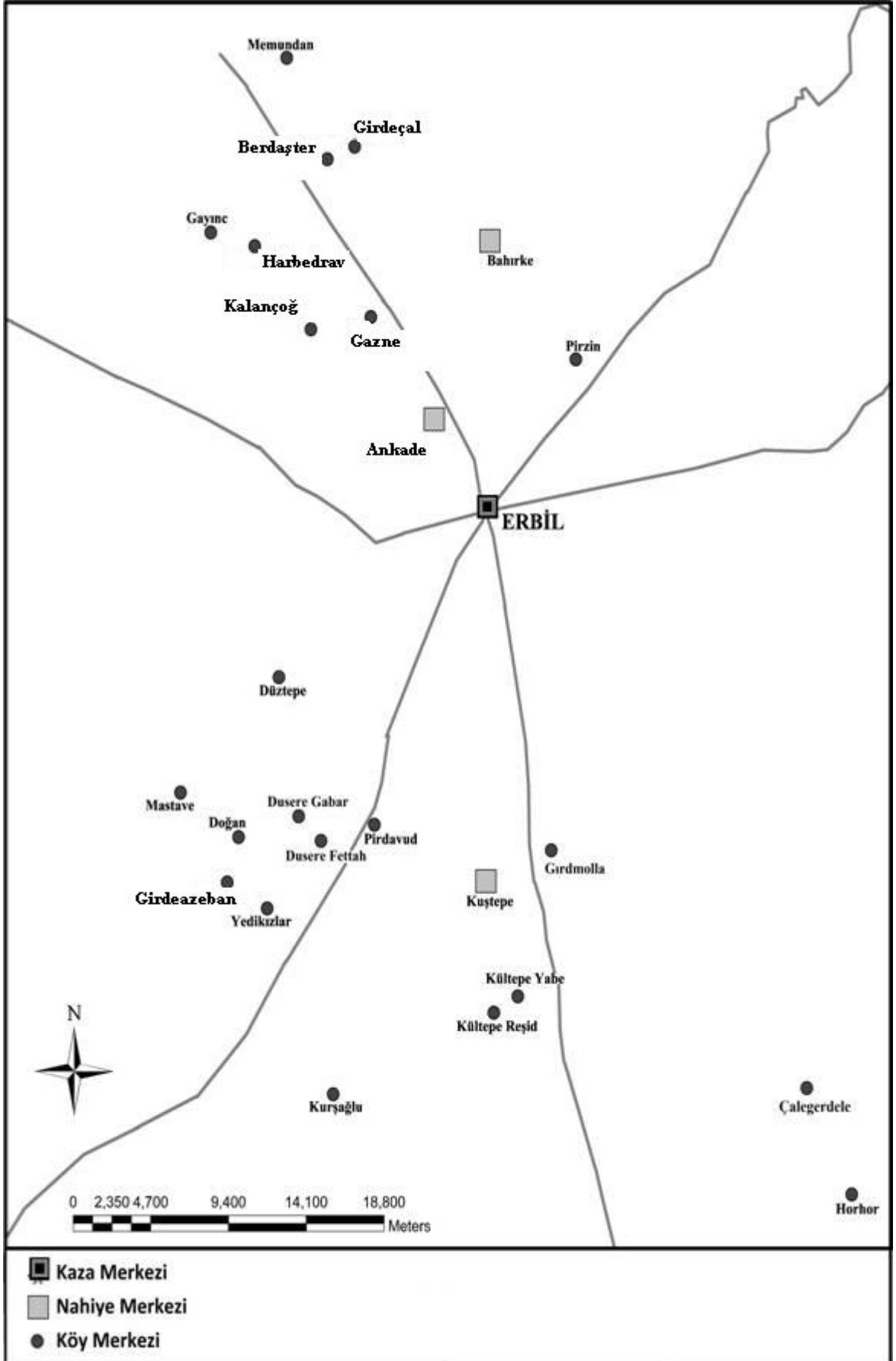
Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağası verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen inam 3	Sadrı ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadrı ali tatarına verilen bargir 3	Sadrı ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadrı ali silahşoruna	Sadrı ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadrı ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

**Bu Tez / 16.6.2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

**Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
BAŞKAN**

**Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Üye**

**Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM
Üye**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

**Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü**

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizeror'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşı'sı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizoo depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independent Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'inde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyeri Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyeri, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirlemeye başlanmıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizar bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizar'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizar bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil’de tahta oturup Kökbörü’yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü’nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüşse de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır’a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi’nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı’nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka’ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü’l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi’ye haber göndererek Erbil’in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat’ı Selahaddin Eyyübi’ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü’nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü’nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil’de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil’in hakimiyetin üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü’nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır’a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil’e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye’yi ele geçirdikten sonra Bağdat’a yürüyüp Bağdat’ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak’ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil’e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan’da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi’nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke’ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü’yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke’ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlgazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kaim Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhinin esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden bir miktar maaş tahsisi istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirlerdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı

Kadiriyye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belegelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktadı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içerisinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikr edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamik nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahir 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheplerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hırsitiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhepler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hz. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pil (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizor Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taşı

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

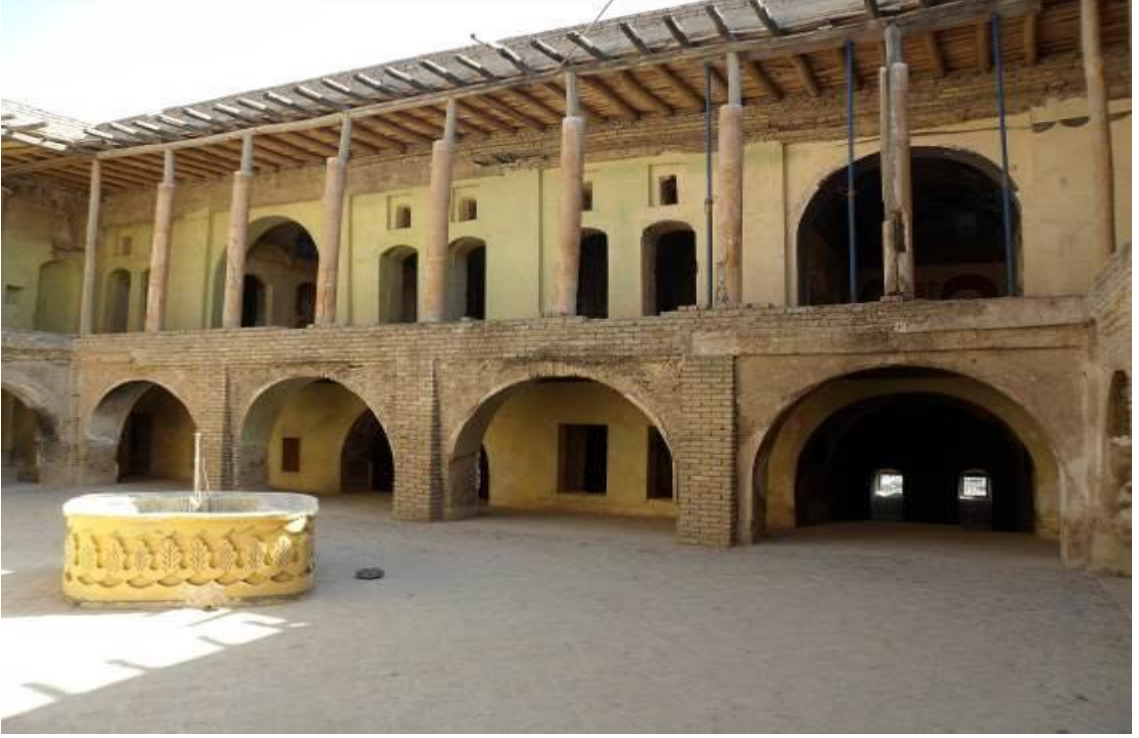

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerin başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmekteydi (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarında geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilir. Ancak mali darlık dolayısıyla hazineye para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilir. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin deçillerse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslı unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahire 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocağın kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocağa farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerd. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizor beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerd. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top döktüğü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayri ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmail, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hıristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreden köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahil olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfen olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülâtında coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizor (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizor Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizor (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizor (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclisüyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesinin müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emini Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emini her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emini, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emini Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisinin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şer'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeriatın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipten başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanunun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarak görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahire 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tevfik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizor sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizor Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahire 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizor Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizor mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilâtının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilâtı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilâtının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hâceganından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-î nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban)

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeble Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizar Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizar mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nisar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamık topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizar mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır “15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur” (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlîs Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devariyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tevfik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazeban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazeban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizor sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizor Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızr bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızr bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlak-ı memduha" risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlı'nın son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşd çağındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşağlı, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabilirdi ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabilirdi. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbe kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş olan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar "Arazi-i Emiriyye" olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

---

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştı. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzuhalde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulmuş irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

---

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altinköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizar yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizar Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evliya Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menziline ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzalcileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzalcisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzilci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzilci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzircilik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzirci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaletin'ne bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzirci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzirci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzirci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzircilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılara sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhammed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, "Müftü", 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. "Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir", Ansiklopidiyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. "Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir", Ansiklopidiyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti'l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi'l-Irak ev hatiratü'l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-Irak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü'l-Hazeri li-kaleti'l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ'L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü'l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. "Erbil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012."Ulak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Modern Eğitim Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-İrak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

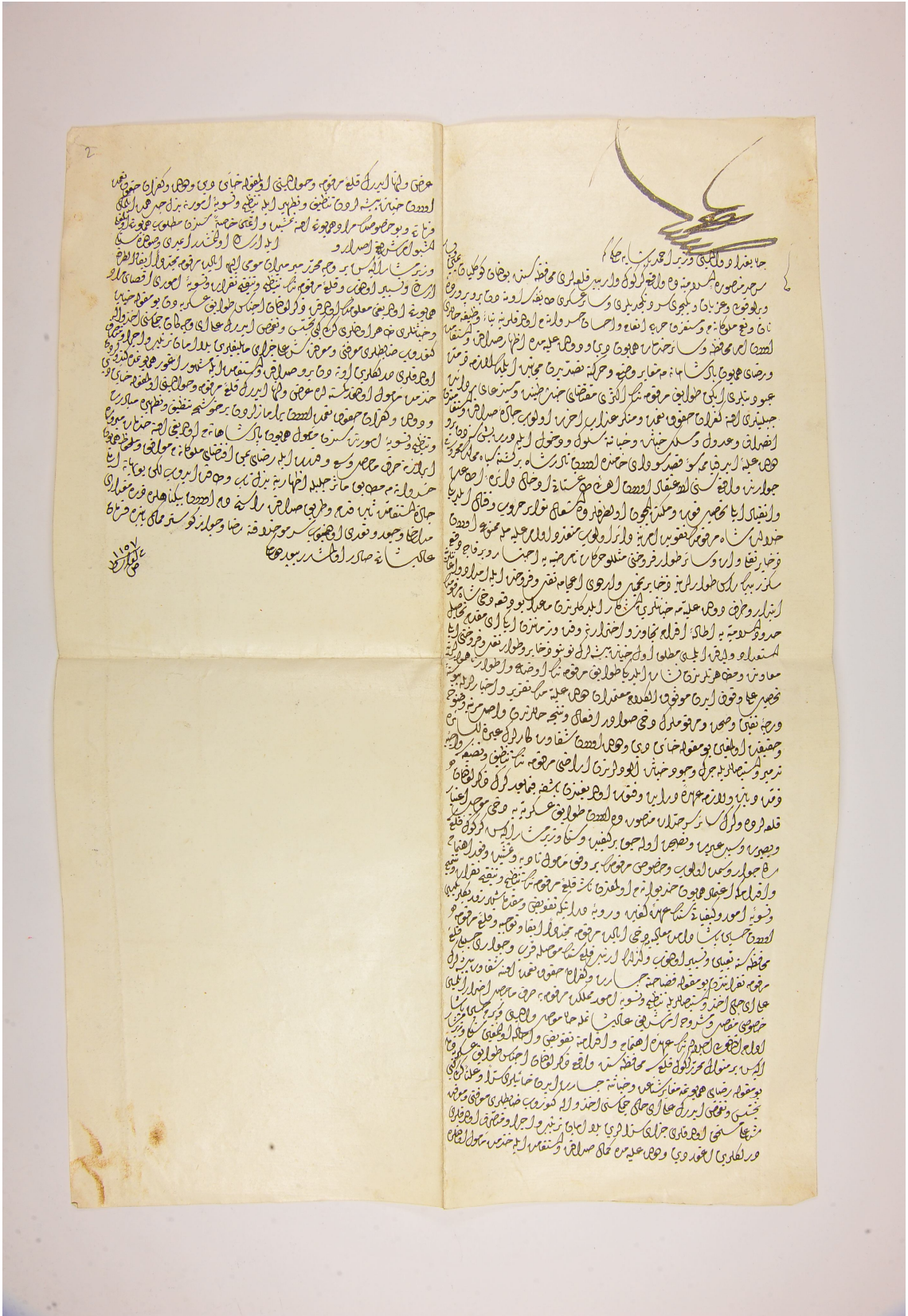
E-Posta Adresi

ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

شماره ثبت ۱۰۰۰۰۰۰۰

بسم الله الرحمن الرحيم
وینما علم الله علینا من علمه انما هو الحق والصدق
ما من احد منا من لم یؤمن بالله والیوم الآخر
والمؤمن بالله والیوم الآخر
والمؤمن بالله والیوم الآخر
والمؤمن بالله والیوم الآخر

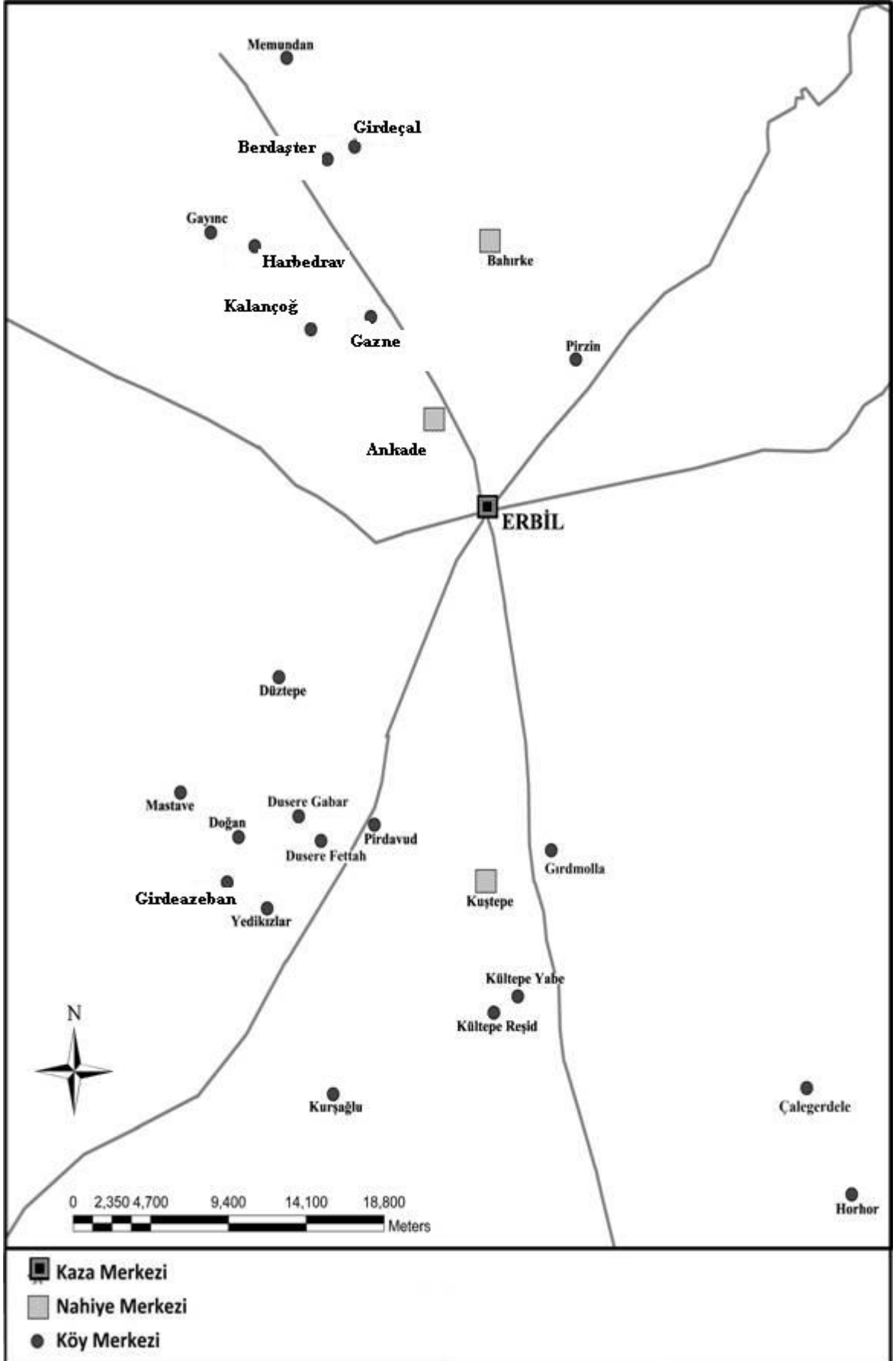

Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağasına verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadri ali çukadarına verilen inam 3	Sadri ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadri ali tatarına verilen bargir 3	Sadri ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2
Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadri ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadri ali silahşoruna	Sadri ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadrı ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

Bu Tez / 16.6.2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
BAŞKAN

Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Üye

Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM
Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizeror'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşı'sı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizoo depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independent Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'inde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyari Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyari, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirmeye başlamıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizar bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizar'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizar bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil’de tahta oturup Kökbörü’yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü’nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüştü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır’a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi’nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı’nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka’ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü’l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi’ye haber göndererek Erbil’in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat’ı Selahaddin Eyyübi’ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü’nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü’nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil’de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil’in hakimiyetinin üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü’nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır’a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil’e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye’yi ele geçirdikten sonra Bağdat’a yürüyüp Bağdat’ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak’ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil’e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan’da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi’nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke’ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü’yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke’ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlgazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kain Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhının esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden bir miktar maaş tahsisi istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirlerdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriye Tarikatı

Kadiriye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belgelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktadı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içersinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikr edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamik nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahir 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheplerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hırsitiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhebler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hız. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pil (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizor Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taşı

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

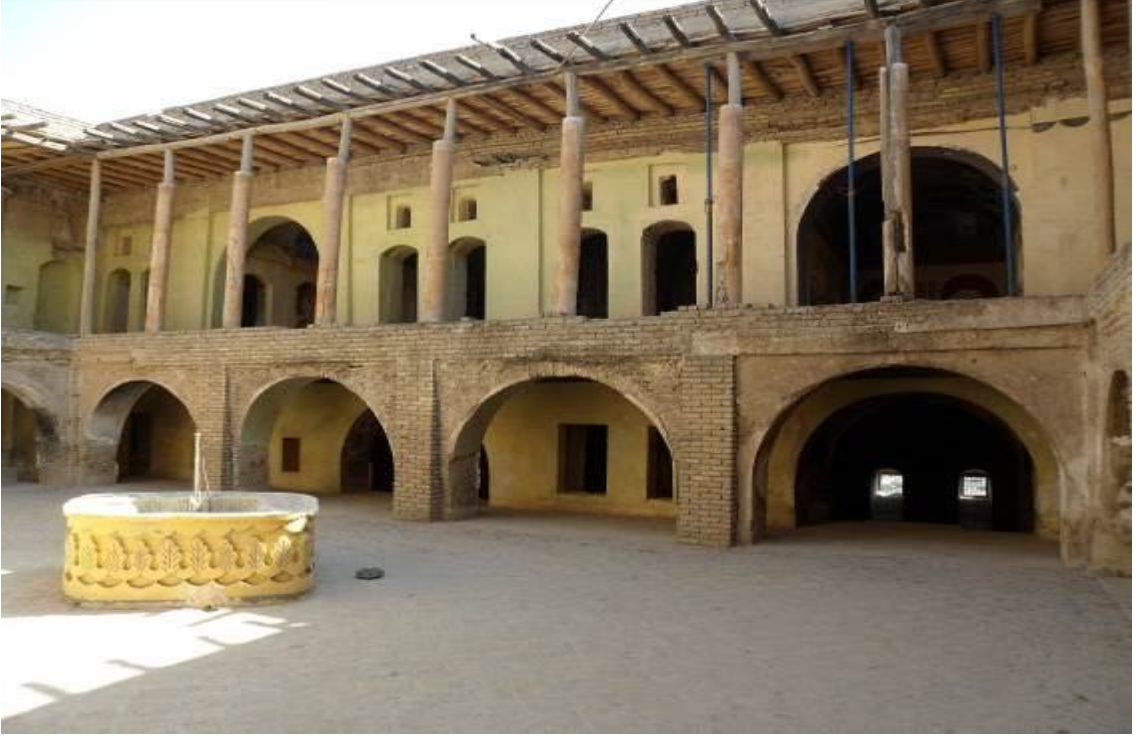

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerin başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmekteydi (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarında geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilir. Ancak mali darlık dolayısıyla hazinede para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilir. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin değilse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslî unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahire 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocağın kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocağa farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerdi. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizor beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerdi. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top döktüğü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayri ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmael, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreden köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahil olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfden olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülâtında coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizor (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizor Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizor (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizor (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclis üyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesinin müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emni Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emni her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emni, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emni Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisininin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şeri'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeri'atın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipen başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanunun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarakta görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahire 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tevfik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizar sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahire 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizar mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilatının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilatı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilatının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hâceganından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-î nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban)

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeple Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizer Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizer mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nisar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamik topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizer Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizer mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır “15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur” (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlîs Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devariyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tevfik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazeban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazeban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizar sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizar Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar “ahlak-ı memduha” risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlının son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşd çağındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşağlu, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabiliyordu ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabiliyordu. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbe kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş olan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar "Arazi-i Emiriyye" olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ettiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

---

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştır. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzualde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulmuş irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altinköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizer yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizer Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evliya Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak satmak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menziline ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzalcileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzalcisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzilci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzilci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzilcilik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzilci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaletin'ne bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzilci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzilci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzilci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzalcilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılarla sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhammed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakıfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, “Müftü”, 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. “Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir”, Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. “Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir”, Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti’l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi’l-Irak ev hatiratü’l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-Irak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü’l-Hazeri li-kaleti’l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ’L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü’l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. “Erbil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012.“Ulak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Moderen Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

E-Posta Adresi

ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

شماره ثبت ۱۰۰۰۰۰۰۰

بسم الله الرحمن الرحيم
وینما علم الله علینا من علمه اننا قد اقمنا
مجلساً لدراسة الفقه الاسلامي في مدينة
القدس الشريف في شهر ربيع الثاني سنة ۱۳۰۰
هـ الموافق لـ ۱۹۸۲ م وقررنا اننا
نؤيد هذا المجلس ونؤيد جميع
اعماله ونؤيد جميع اعضاءه
والمجلس المذكور هو المجلس
الاسلامي في مدينة القدس
الاسلامية في مدينة القدس
الاسلامية في مدينة القدس

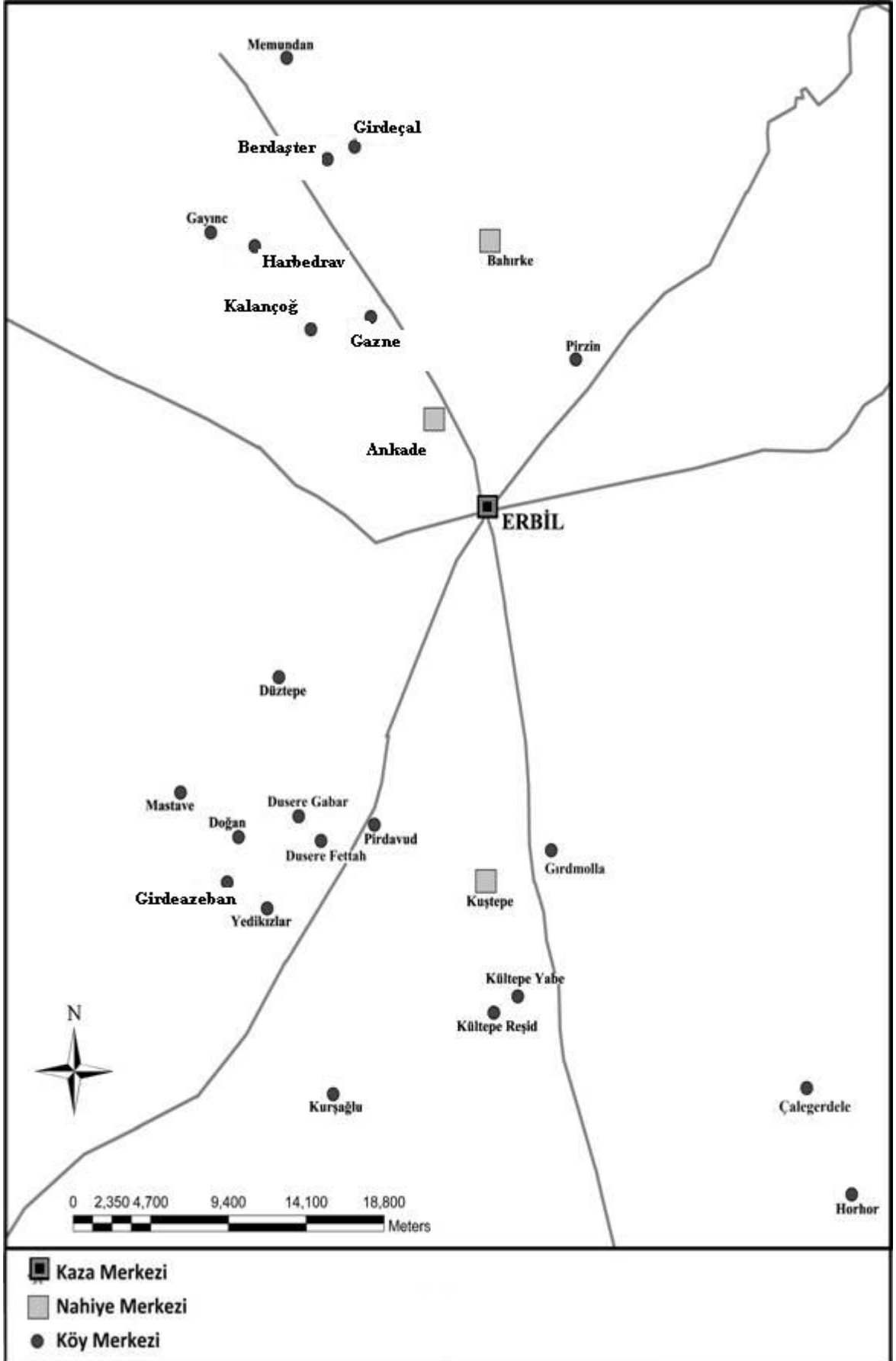

Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağası verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadri ali çukadarına verilen inam 3	Sadri ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadri ali tatarına verilen bargir 3	Sadri ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2
Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadri ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadri ali silahşoruna	Sadri ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadı alı tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadı alı çukadarına verilen bargir 2	Sadı alı tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadı alı tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadı alı enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadı alı tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizeror'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşı'sı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizoz depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independent Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'sinde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyeri Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyeri, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirmeye başlamıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizar bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizar'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizar bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil'de tahta oturup Kökbörü'yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü'nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüştü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır'a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi'nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı'nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka'ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü'l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi'ye haber göndererek Erbil'in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat'ı Selahaddin Eyyübi'ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü'nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü'nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil'de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil'in hakimiyetini üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü'nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır'a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil'e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'yi ele geçirdikten sonra Bağdat'a yürüyüp Bağdat'ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak'ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil'e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan'da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi'nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke'ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü'yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke'ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlğazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kain Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhinin esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesisi'nden bir miktar maaş tahsisi istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirlerdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriye Tarikatı

Kadiriye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belgelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktaydı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içerisinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikr edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamik nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahir 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheplerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hırsitiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhepler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hız. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pil (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizar eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizar Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taşı

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

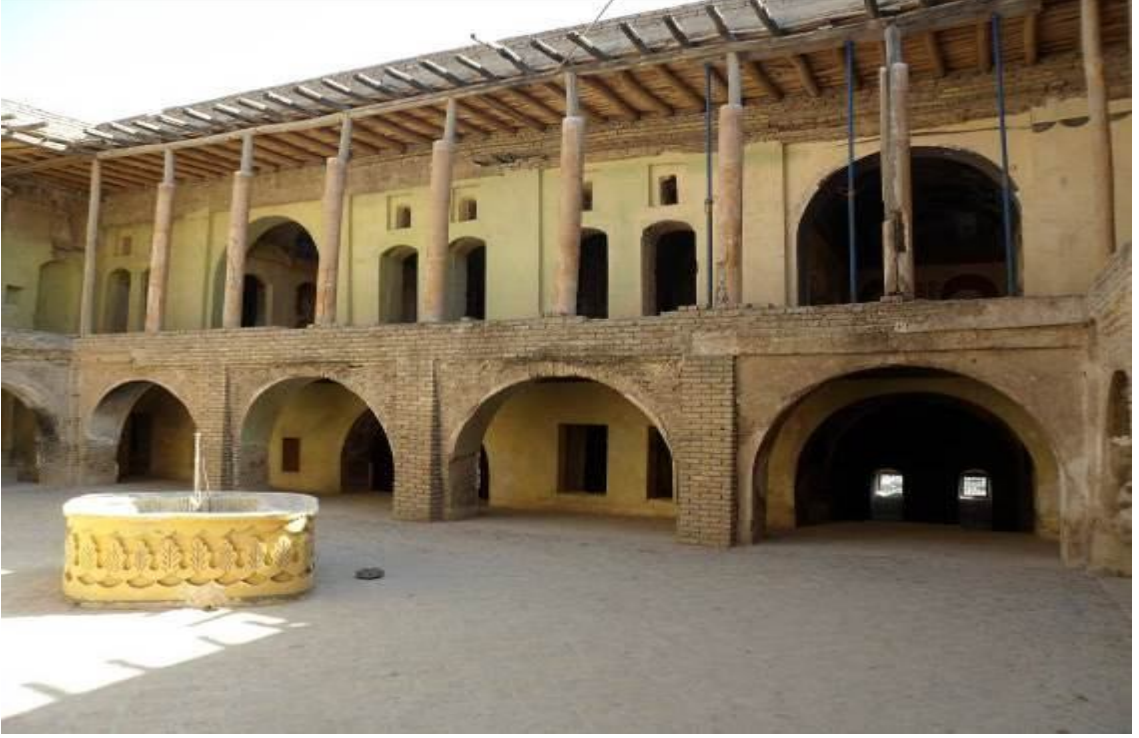

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerin başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmekteydi (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarında geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilirdi. Ancak mali darlık dolayısıyla hazinede para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilirdi. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin deçillerse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslî unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahire 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocağın kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocağa farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerd. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizor beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerd. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top döktüğü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayri ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmail, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreden köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahil olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfen olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülâtında coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizar (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizar Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclis üyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesinin müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emini Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emini her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emini, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emini Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisinin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şeri'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeri'atın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipten başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarak görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahire 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tevfik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizar sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahire 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizar mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilatının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilatı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilatının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hacedanından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-î nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban)

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeble Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizer Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizer mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nisar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamik topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizer Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizer mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır "15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur" (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlîs Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devarıyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tevfik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hıristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazaban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazaban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizor sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizor Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyelevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızır bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar “ahlak-ı memduha” risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlı'nın son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüş çığındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşağlı, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabilirdi ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabilirdi. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbe kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş olan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar “Arazi-i Emiriyye” olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

---

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştır. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzuhalde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulmuş irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altinköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizar yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizar Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evlia Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

---

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menziline ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzircileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzircisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzirci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzirci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzircilik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzirci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaletine bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzirci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzirci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzirci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzircilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılara sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhemmed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakıfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, "Müftü", 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. "Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. "Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi'l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti'l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi'l-Irak ev hatiratü'l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-Irak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü'l-Hazeri li-kaleti'l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ'L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü'l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. "Erbil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012."Ulak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Moderen Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-İrak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

E-Posta Adresi

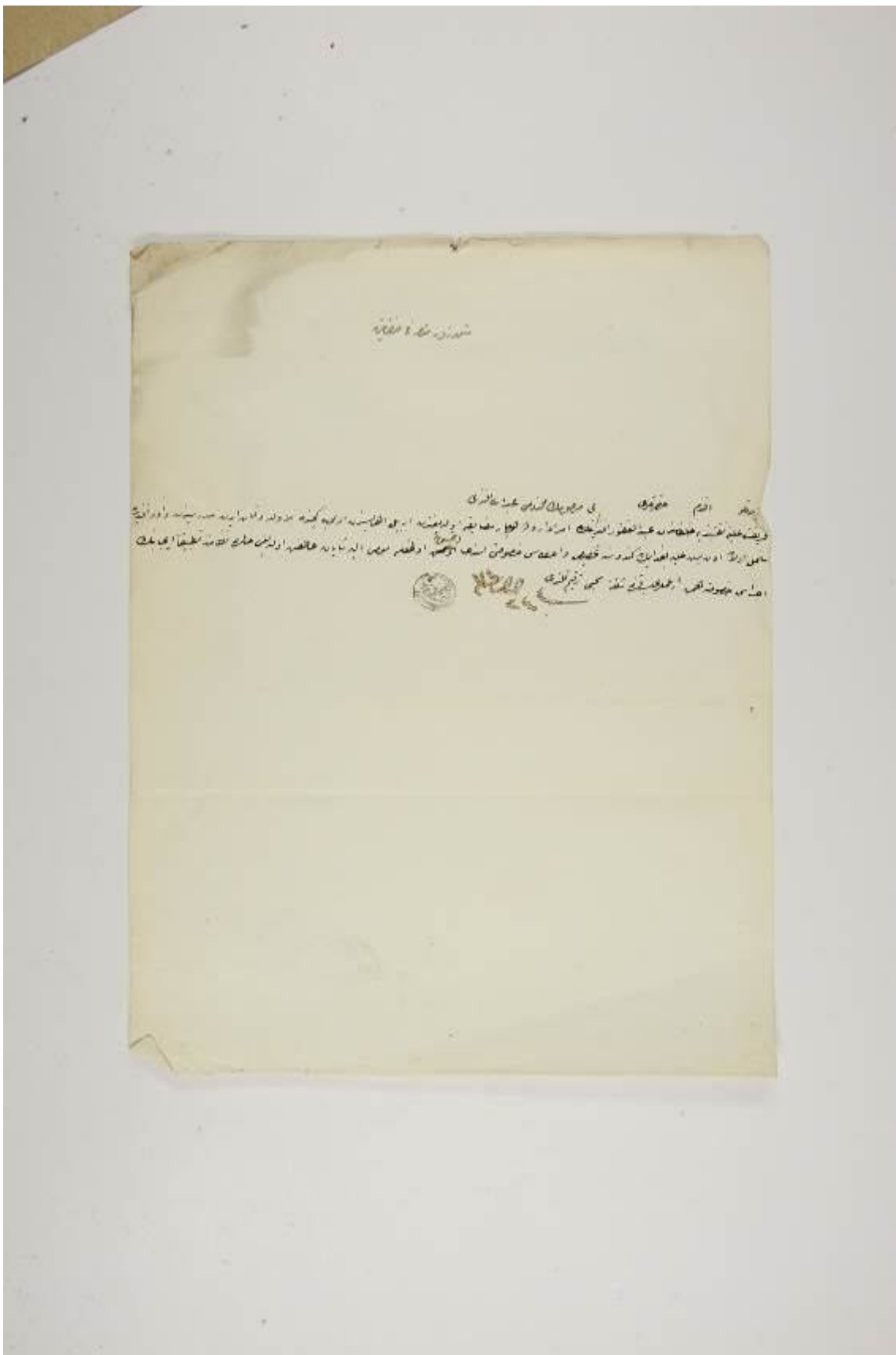
ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

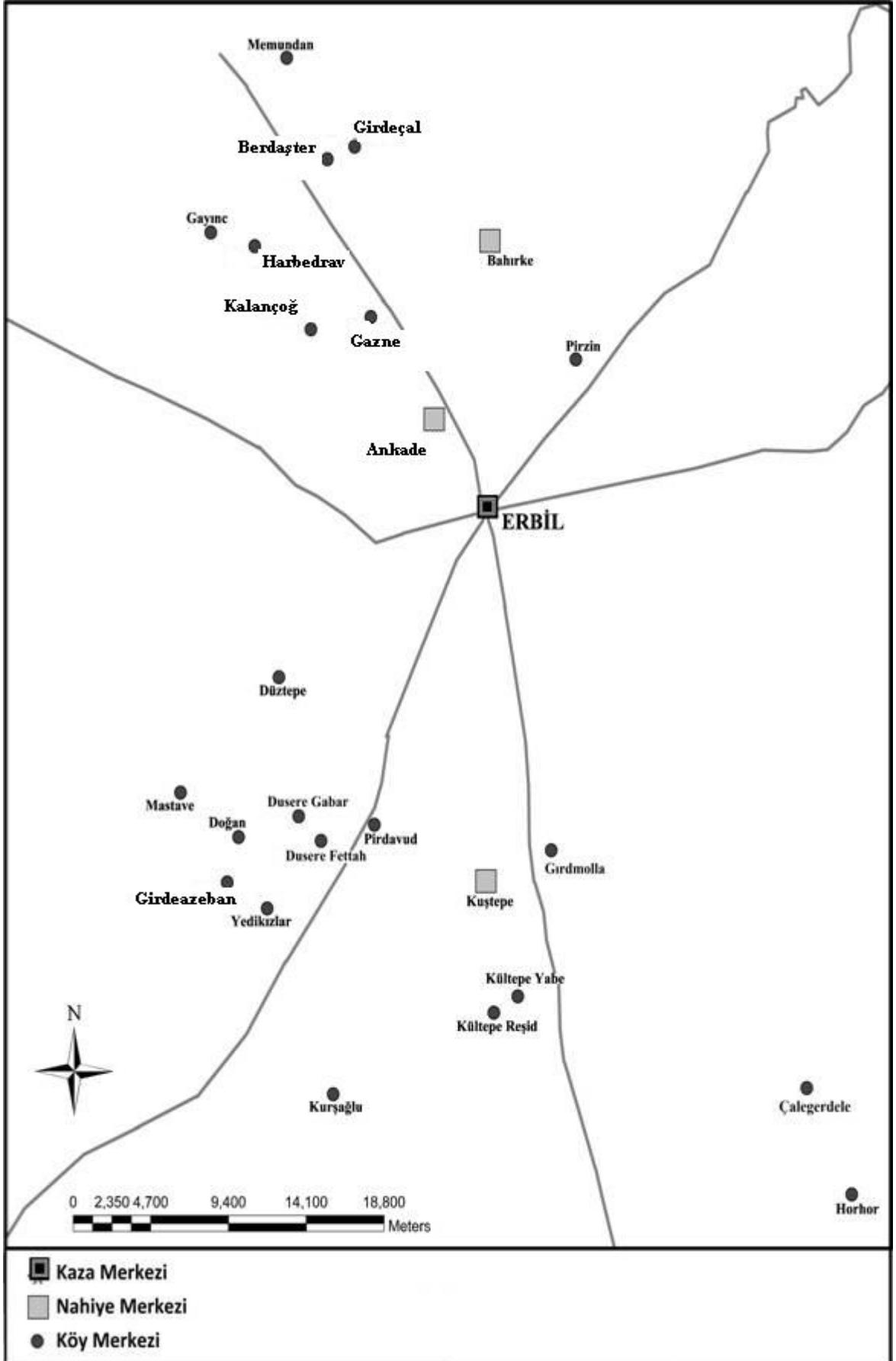
Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağasına verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen inam 3	Sadrı ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadrı ali tatarına verilen bargir 3	Sadrı ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadrı ali silahşoruna	Sadrı ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadrı ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
JÜRİ: Doç. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
HAZİRAN-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

**Bu Tez / 16.6.2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
BAŞKAN

Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Üye

Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM
Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL
(18. VE 19. YÜZYILLARDA)

Ashti Rahman Bakr BAKR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Yıl : 2015 , Sayfa: 78+9

Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Doç.Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Doç.Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)

Farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda, muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasına bağlı olarak Erbil için farklı isimler kullanılmıştır. Erbil'den söz eden ilk kaynaklarda Erbil'in sınırları Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasında gösterilmişse de tarihsel süreçteki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak bu sınırlar değişime uğramıştır.

Erbil; kaza merkezi, iki nahiye ve 300 köyden oluşmaktadır. İdari açıdan dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak belli dönemlerde Musul, Bağdat ya da Şehrizeror'a bağlı bir birim olmuştur.

Erbil, kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin ediliyordu. Erbil'de hayvancılık olarak koyun ve at yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Erbil'in 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve yasal düzenlemeler Erbil'de de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda başta eğitim olmak üzere Osmanlı Devlet düzeninde meydana gelen yenilikler doğrudan Erbil'e yansımıştır. Erbil'de eğitim ilk olarak camiler de başlamışsa da tekke ve zaviyeler de aynı işlevleri yerine getirmiştir. Eğitim din adamlarınca icra edilmiştir. Süreç içerisinde öğrenci sayısının artması ile birlikte Sıbiyan ve Rüşdiye gibi bağımsız okullar açılmıştır.

Erbil'de inanç hayatı çeşitlilik göstermiştir. Tarihsel süreçte Erbil'de Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerin yanı sıra Zerdüştlük gibi semavi olmayan dinlerin de varlığı görülmektedir. Günümüzde halkın ekseriyetle Müslüman olduğu görülse de inanç hayatı çeşitlilik göstermektedir. Camilerin yanı sıra tekke ve zaviyeler başlıca ibadethaneler olarak varlıklarını korumaktadırlar.

Erbil'in bir ticaret şehri olmasına bağlı olarak şehir mimarisinde ticari yapılar önemli bir yer teşkil etmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşısı bu yapılardan sadece birini örneklendirmektedir. Bunun yanı sıra kervanların dinlenme yeri olması dolayısıyla Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e götürülmesi esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erbil, kaza, idare, tarım, eğitim, inanç.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**ERBİL, IN THE OTTOMAN EMPIRE PERİOD
(IN THE 18TH AND 19TH CENTURİES)**

Ashti Rahman Bakr BAKR

Supervisor : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2015, Pages: 78+9

**Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairman)
: Assoc Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Üye)
: Assoc Prof. Dr. Mehmet Zahit YILDIRIM (Üye)**

Erbil has been differently named in the history resources because various nations have ruled this area during different periods. Although according to the old resources Erbil borders are set by Big Zap and Small Zap rivers but these borders are changed depending on the political, economical and socio-cultural developments.

Erbil consists of downtown, two sub-districts and 300 villages. Erbil has administratively sometimes depended on Mosul, Baghdad and sometimes on Shahrizoo depending on the political conditions.

Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Sheep farming and horse breeding in Erbil has come to the fore.

After the Erbil entered into Ottoman Empire's domination, the education system, administrative, financial and legal regulations of Ottoman was applied in Erbil. In this context, Innovations occurred in the Ottoman Empire layout in 19th century was reflected Erbil directly especially in the field of education.

Although education began in mosques in Erbil but it was applied in the Dervish Lodges as well. Education was implemented by the religious persons. Independent Elementary and Rushdie schools were established in the Erbil as the number of students increased.

Erbil has varied regarding life of faith. In history of Erbil there were monotheistic religions like Judaism, Christianity and Islam as well as non-

Abrahamic religions like as Zoroastrianism. Although the population is predominantly Muslim today but faith vary. Mosque as well as the dervish lodges kept their presence as main places of worship.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar which still maintains its presence is just one of these structures. Erbil was a place where caravans rest therefore we can mentioned the presence of “Menzil” in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Keywords: Ottoman State, Erbil, district, state, agriculture, education, faith.

ÖN SÖZ

Bu araştırmada coğrafi ve stratejik konumuyla Ortadoğunun önemli bir şehri statüsünde bulunan Erbil'in Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu incelemeye alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak olarak ele alındığı çalışma başlıca beş bölümden oluşmaktadır. Erbil ismi, sınırı, idari taksimatı ve tarihi üzerine genel bilgilerin sunulduğu giriş kısmının ardından çalışmanın birinci bölümünde sosyal yapı kapsamında Erbil'in nüfus demografik yapısı, mimari yapılanma ve İslam öncesi ve sonrası dini durumuna yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tümüyle Erbil'in mimari yapısına yönelik oluşturulmuştur. Keza siyasi ve sosyal açıdan önem arz eden ve bir çok döneme şahitlik etmiş olan Erbil Kalesi ve dini açıdan temel unsur niteliğinde olan camiler bu bölümde geniş çaplı olarak ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm bir kaza statüsünde olan Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapılanmasından ibaret olup, bu bölümde şehrin belediye ve kaymakamlık gibi üst idari birimlerinin incelemesinin yanı sıra vergi, posta teşkilatları ve köylerin idari durumlarına da ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, Erbil'in eğitim ve öğretim sistemi üzerine bina edilmiş olup, bu bölümde belirtilen dönemde şehrin eğitim sistemi, eğitim müfredatı, okul ve mektepler, okul personeli, öğrenci sayıları gibi temel bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümü ise Erbil şehrinin ekonomik faaliyetlerine ayrılmıştır. Temel ekonomik faaliyetin tarım ve hayvancılık olduğu Erbil, konumu nedeniyle ticari açıdan da önem arz eden bir şehir olmuştur. Bölüm Erbil'in Batılılar tarafından keşfedilmesi ile önemli bir gelir kapısı ve aynı zamanda bir sorun haline gelen madenlerin ele alınması ile sona erdirilmiştir.

Daha evvel Erbil'in Osmanlı Devleti dönemine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması ve tezin ana kaynağını daha evvel kullanılmamış olan arşiv belgelerinin oluşturması nedeniyle çalışmamız bu alanda bir açığı kapatma konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışma, Erbil'in 18. ve 19. yüzyıllardaki siyasi, sosyal, dini, ticari ve ekonomik yapısına ışık tutmanın yanı sıra sonuçları açısından Erbil'in kalsik bir Osmanlı şehrinin izerini taşıdığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleri ile paylaşımlarını esirgemeyen Doç Dr. Mehmet Zahit YILDRIM ve haritede emeği geçen Doç. Dr. Emin TOROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın teknik ve içerik olarak düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Tülay AYDIN ve Arş. Gör. Ömür YANAR'a ayrıca çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımları ile yanımda yer alan Halime ÖZCAN ve Atike AYSOY'a da teşekkür edrim.

Araştırmam boyunca gerek konu belirleme ve gerek tezin hazırlanması sürecinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Ashti Rahman Bakr BAKR
Haziran 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.1. Erbil Adı.....	1
1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu.....	1
1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı.....	2
1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi.....	2
2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	6
2.1. Nüfus.....	6
2.2. Mahalleler.....	6
2.3. Müslümanlar.....	9
2.3.1. Tarikatlar.....	10
2.3.1.1. Kadiriyye Tarikatı.....	11
2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı.....	11
2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler.....	12
2.4. Ulema.....	13
2.5. Gayrimüslimler.....	13
2.5.1. Hıristiyanlar.....	13
2.5.2. Yahudiler.....	14
2.6. Vakıflar.....	14
3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	17
3.1. Erbil Kalesi.....	17
3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler.....	29
3.1.1.1. Dizdâr.....	29
3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade).....	29
3.1.1.3. Çavuş.....	30
3.1.1.4. Cebhane (Cebhane).....	31
3.1.1.5. Tophane.....	31
3.2. Camiler.....	31
3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii.....	31
3.3. Türbeler.....	33
3.3.1. Sitti İmam Türbesi.....	33
3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi.....	33
3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi.....	33
3.3.4. İmam Muhammed Türbesi.....	33
3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi.....	33
4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	34
4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi.....	34
4.1.1. Belediye.....	35
4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri.....	35
4.1.1.2. Belediye Reisi.....	35
4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri.....	36

4.1.2. Kaza İdare Meclisi.....	37
4.1.2.1. Kaymakam.....	37
4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri.....	38
4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri.....	39
4.1.2.3.1. Mal Müdürü.....	39
4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi.....	39
4.1.2.3.3. Müftü.....	40
4.1.2.3.4. Naib.....	41
4.1.3. Kâtip.....	41
4.1.4. Müdür.....	43
4.1.5. Posta ve Telgraf.....	43
4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza.....	44
4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat.....	44
4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza.....	47
4.2. Erbil Nahiyeleri.....	48
4.3. Erbil Karyeleri.....	50
4.4. Konargöçer Aşiretleri.....	52
5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	53
5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim.....	53
5.2. Medreseler.....	54
5.3. Mektepler.....	55
5.4. Eğitim Kadrosu.....	57
5.4.1. Müderrisler.....	57
5.4.2. Muallimler.....	58
5.5. Kadroların İmtiyazları.....	58
6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA).....	61
6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu.....	61
6.1.1. Miri Topraklar.....	61
6.1.2. Vakıf Arazileri.....	63
6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim.....	64
6.3. Hayvancılık.....	65
6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi.....	65
6.3.2. At Yetiştiriciliği.....	65
6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım.....	66
6.5. Çarşı.....	66
6.6. Menzil Teşkilatı.....	67
6.7. Madenler.....	69
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	71
KAYNAKLAR.....	74
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu	6
Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:	38
Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:	39
Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri	43
Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi.....	46
Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları	68

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.	Sadaret Divan Kalemî
A.E.III. OSMAN.	Ali Emiri Tasnifi III. Osman
A.E.III.AHMED.	Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
A.E.III.MUSTAFA.	Ali Emiri III. Mustafa
A.E.I. ABDÜLHAMİD.	Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme
A.MKT.MİTM.	B.E.O. Sadaret Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Ve Devair
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
C.	Cild
C.AS.	Cevdet Tasnifi Askeriye
C.NF.	Cevdet Nafia
C.T.	Cevdet Timar
C.EV.	Cevdet Evkaf
Çev.	Çeviren
DH. TMIK. M.	Dâhiliye Nezareti Tesr-i Muamelat Ve Islahat Komisyonu
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
H.	Hicri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İ.DH.	İrade Dâhiliye
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	İrade Taltifat
İE.EV.	İbnulemin Tasnifi Evkaf (Vakıf)
MF.MKT.	Maarif/Mektubi Kalemî
MVL.	Meclisi Vala
M.S.	Miladi Sonrası
M.Ö.	Miladi Öncesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
Ş.D.	Şura-yı Devlet Evrak
vd.	ve Diğer
Y.PRK.ASK.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.DH.	Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SH.	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Yay.	Yayıncılık

1. GİRİŞ; ERBİL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Erbil Adı

Erbil'in eski bir yerleşim yeri olmasına bağlı olarak farklı dönemlere ait tarihsel kaynaklarda Erbil için değişik isimler kullanılmıştır. Muhtelif devletlerin bölgeye hakim olmasıyla Erbil'in aldığı isimler de farklılık göstermiştir.

Erbil'den söz eden ilk kaynak M.Ö. 2000 yıllarda Sümer Kralı Şulki dönemine ait kaynak olup Erbil'den Ur-bilyon (Ourbillion) olarak söz etmiştir (İsmail, 1970: 16). III. Ur sülalesi döneminde ise mezkur yerin adı Urbilm olarak geçmiştir. Söz konusu döneme ait Asur ve Babil yazılarında ise Erba-ilu (Arba-ilu) olarak anılmıştır. Bu isim dört tanrı anlamına gelmektedir. Bu dönemde İştâr tanrının ibadet merkezi ve Erbila İştâr ismiyle ünlü idi (Resul, 2005: 19-20). Basmar yazmalarında da bölgenin Hanım'ı anlamında olan Kşan-Kalamma (Kashankalamma) adı ile geçmiştir Makedonya kralı İskender M.Ö. 331 yılında Irak'a geldikten sonra Erbil topraklarında Sasani kralı Dara ile Erbila ya da Erbela adı altında bir savaşta karşı karşıya gelerek Kral Dara'yi yenmiştir. Ancak bu savaşın ismi Arap kaynaklarında Erbil şeklinde zikredilmiştir (İsmail, 1970: 62). Bunların yanı sıra Tevrat'ta, Erbil'den Erba İla şeklinde söz edilmektedir (el-Cenabi, 1987: 9).

Ancak Erbil halkı Erbil'i Hevliir olarak adlandırmıştır (es-Sakkar, 1995: 272). Tarihçiler Erbil hakkında isim değişikliği konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle Erbila-Erbil-Urvil-Urbil-Hurbil-Hevliir olarak isimlendirmişlerdir (İsmail, 1970: 62).

1.2. Erbil'in Coğrafi Konumu

İlk dönemlerinde küçük bir kaza olan Erbil'de sadece kalede hayat varken zamanla hayat kalenin eteklerine yayılırken 18. ve 19. yüzyıl itibari ile büyük bir şehir konumuna gelmiştir. Dolayısıyla mutlak bir sınır tarif etmek kolay değildir. Tarihçiler, yaşadıkları dönemlere göre Erbil'in sınırından muhtelif şekillerde söz etmişlerdir. Örneğin; el-Himyeri Erbil'i kuzeyinde Büyük Zab ve güneyinde olan Küçük Zab nehrileri olan bir yer olarak tanımlamaktadır (el-Himyeri, 1984: 26). Yakut el-Hamevi ise Erbil'in coğrafi olarak 69.5 derece boylam ve 35.5 derece enleminde yer aldığından söz etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bunların yanısıra Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erbil Kalesi'nin kible tarafında Musul Kalesi'ne baktığını ve Musul ile aralarındaki uzaklığın iki, Bağdat ile ise dokuz gün uzaklıkta olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, II,IV: 682).

18. yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli bilim adamlarından Şemseddin Sami'nin Erbil'in sınırından şu şekilde söz ettiği görülmektedir: Erbil'in kuzeyinde Şehrizar sancağı, kuzeydoğusunda Revanduz, kuzeybatıda Musul, güneyinde ise Kerkük bulunmaktadır (Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Ayrıca 1894 tarihli Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'sinde Erbil, güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, batısında da Musul ve Büyük Zab, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi, kuzeyinde de Revanduz olduğu bir yerleşim birimi olarak söz edilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

1.3. 18. Yüzyıla Kadar Erbil'in İdari Taksimatı

Erbil'in idari taksimatı dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak ekseriyetle farklılık göstermiştir. Erbil himayesine girdiği siyasi gücün belirlediği düzene bağlı olarak idari taksimatı yeni bir hal almaya başlamıştır. Söz konusu siyasi yapılara göre kasaba ya da kaza olarak yönetim yapılanması içerisindeki yerini almıştır.

Bu bağlamda es-Sakkar Erbil'in IX. ve X. yüzyıllarda idari bakımdan siyah toprak (ارض السواد) bölgesine ait küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir (es-Sakkar, 1995, XI: 272).

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ise Erbil'in genellikle Şehrizer ya da Musul'a bağlı bir idari birimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra el-Himyeri Erbil'in idari bakımdan Musul'a ait bir birim olduğundan söz ederken Yakut el-Hamevi de bu görüşü destekler niteliktedir (el-Himyeri, 1984: 26, Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138)

Muzaffereddin Kökbörü döneminde 1190-1232 yıllarında Erbil'de emirlik kurulmuştur. Bu emirlik zamanla genişleyerek Kerkük'ün yanı sıra Şehrizer bölgesini sınırlarına dahil etmiştir. Ancak Muzaffereddin Kökbörü'nün ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi iktidarsızlık neticesinde Erbil, Abbasi halifesi el-Müstansır'ın kontrolüne girmiştir. 1258 yılına gelindiğinde ise Moğol istilası etkisini bu bölgede de göstermiş ve Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü'nün eline geçmesinin hemen akabinde Erbil de aynı kaderi paylaşmıştır. Bu dönemden itibaren belli aralıklarla Erbil muhtelif Hıristiyan unsurların himayesine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmesine devam etmiştir (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

1514 yılında Çaldıran savaşından sonra Irak Osmanlı'nın kontrolü altına girdi ve Erbil de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1586 yılında da Musul bir eyalet olduktan sonra 1587 yılında Erbil bir sancak olarak Musul'a bağlandı; ancak 17. yüzyılda gelindiğinde dönemin siyasal ve idari düzeni çerçevesinde Erbil, bu defa Şehrizer eyaletine bağlı bir sancak halini almıştır (Sahillioğlu, 1991: 1250).

1.4. Erbil'in Siyasi Tarihi

İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla Erbil'de yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bölgenin fethi ile ilgili kaynaklarda Kuzey Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin bilgiler bulunmasına karşın Erbil hakkında bilgiye rastlanmamaktadır. Hz. Ömer döneminde 642-643 yılında Utbe bin Farkad, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi kapsayan Şehrizer bölgesini feth edince Erbil'de İslam dininin etkileri belirmeye başlamıştır (el-Belazuri, 2000: 200).

Emevi Devleti Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından kurulduktan sonra 660-661 yılında Irak bu devletin bir parçası olmuştur. Bu dönemde Erbil'de kayda değer bir olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak Emevi Devleti'nin son dönemlerinde Abbasiler ve Emeviler arasında Erbil yakınında Zab Savaşı adıyla bir savaşın gerçekleştiği bilinmektedir (el-Cenabi, 1987: 12).

750 yılında Abbasi Hilafeti'nin kuruluşundan sonra Erbil, Abbasiler'in hakimiyetine girerken Abbasi Halifesi Muktefi Billallah, ebü'l-Hica Abdullah bin Hamdan'ı 906 yılında Musul'a hâkim tayin etmiştir. Ancak hemen akabinde Hazbaniler, Muhammed bin Hilal liderliğinde bölgenin hakimiyeti için Abbasiler ile savaşa girmiş ve Abbasileri yenilgiye uğratarak Erbil'i ele geçirmişlerdir. 1046 yılında Hazbani Emirliği'ni kurup Erbil Emirliğine de İsa bin Musa'yı atamışlardır (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 539-540). Ancak İsa'nın bir av esnasında yeğeni tarafından öldürülmesi

üzerine kardeşi Salar bin Musa Erbil Kalesi'ne giderek tahta oturmuştur. Salar'ın Erbil Emirliği 1049 yılına kadar sürmesine karşın Hazbani aşiretine mensub iki kardeş olan Ebu Hasan bin Musek ve Ebu Ali bin Musek taht kavgasına girişmiştir. Bu mücadele sonunda Ebu Hasan, Hamdanilerin yardımıyla tahta geçtiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Ebu Ali, kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Erbil Emirliği'ni ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 550-551).

Musul Emiri İzzeddin Mesud bin el-Berseki'nin 1127 yılında ölmesi üzerine yerine geçen İmameddin Zengi Hamdani Emirliği'ni ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. 1140 yılına gelindiğinde ise Erbil bölgesinin yeni hakimi konumuna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 644). İmadeddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük Bektekin¹i 1145 yılında Musul naibliğine atadı. Sonra Zeyneddin Ali Küçük, Erbil'de Begtekin Emirliği'ni kurdu. Bu süreçte Şehrizer bölgesini ele geçiren İmadeddin Zengi, bu bölgeyi de Zeyneddin Ali Küçük hakimiyetine verdi (İbn Haldun, 2010, V: 242-255). Sadece Musul'da etkili faaliyetler yürütmeyerek, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına da karışıp bir tarafa karşı diğer tarafı desteklemiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Şah (1153-1159) ile Halife Muktefi Bilallah arasındaki çatışmalar karşısında da tarafsız kalmayarak 1156 yılında Sultan Muhammed Şah Bağdat'ı kuşattığı zaman Musul ordusunu Sultan'ın yardımına göndermiştir. Sultan Muhammed Şah'ın isteği üzerine orduyu sultanın amcası Süleyman Şah'ın üzerine yollamıştır. Halife Muktefi bil-Allah ile iş birliği yaparak Şahrizer'a giden ordu, Süleyman Şah'ın ordusu karşı karşıya gelirken savaşın kazananı Zeyneddin Ali Küçük olmuştur. Savaşı kazanan Zeyneddin Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Musul Kalesi'ne haps ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 2009, XI: 206-208; İbn Haldun, 2010, V: 250).

1160 'lı yıllarda Haçlılar ile sürekli mücadele halinde olan Müslümanlar 1163 yılında Zeyneddin Ali kumandanlığında Haçlılara karşı yapılan savaşta başarılı olunca, bunun üzerine Zeyneddin Ali, Erbil'e yönetici olarak Ebu Mansur Serftekin²'i atamıştır. Serftekin 1164 yılına kadar Erbil'de yönetici olarak kalıp aynı yıl içerisinde ölmüştür (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

1168 yılında vefat eden Zeyneddin'in, yerine 14 yaşındaki büyük oğlu Ebu Said Kökbörü hükümdar olmuştur; ancak onun hükümdarlığı da çok uzun sürmemiştir. Mücahiddin Kaymaz'ın isteği üzerine Muzaffareddin Kökbörü³'nün küçük kardeşi

---

¹ Boyu kısa olduğundan, kendisi için "küçük" lakabı kullanılmıştır. Yüz yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Ömrünün son yıllarında görme yetisini kaybetmiştir. Sincar, Harran, Hakari, Tikrit, Akre Hamidiye Kalesi ve Şehrizer bölgelerinin hakimiyetini elinde tutmuş ölümüne yakın bir zamanda ise tüm bu bölgeleri Kutbeddin İmadeddin oğluna vererek sadece Erbil'i elinde tutmuştur. Erbil'e yerleşip ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir (11 zilkade 563) 17 Ağustos 1168 yılında Erbil'de ölmüştür (İbn Hallikan, 2010, III: 535).

² Ermeni asıllı olan Ebu Mansur Serftekin, Zeyneddin Ali Küçük'ün adamı idi ve kendisine son derece güvenmekteydi. Etkin olduğu süre içerisinde Erbil ve köylerinde çok sayıda cami ve okul inşa etti. 1163 yılında Erbil'de öldü (İbn Hallikan, 1998, II: 203).

³ Muzaffareddin Kökbörü'nün adı, Ebu Said Kökbörü bin Ebiü'l-Hasan Ali bin Begtekin bin Muhammed'dir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). Bazı tarihçiler de soyadı olarak "Esed" ve bazıları da "Sultan" adını vermişlerdir (Hüseyn, 2013: 208). İbn Hallikan "Melikü'l-mu'azzam" (İbn Hallikan, 1998, III: 534), İbn Kesir'de "Melik" ismini vermişlerdir (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Babası Türkmandir (İbn Hallikan, 1998, III: 534). 13 Nisan 1154 (17 Ramazan 549) yılında Musul Kalesi'nde dünyaya geldi (İbn Hallikan, 1998, III: 539). Bir süre sonra babası eğitim için onu Mücahiddin Kaymaz'ın yanına gönderdi (Hüseyn, 2013: 207). Mert ve cesur kişiliğe sahip olan Kökbörü (el-Kazvini, senesiz: 290), bilime önem veren adaletli bir kişiydi (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Hayırlı işlerini sever, insanlara yardımcı olur, her sabah yoksullar için yemek yaptırır, onlara kış kıyafeti verirdi. Müslüman esirleri parayla kâfirlerin

Zeyneddin Yusuf, Erbil’de tahta oturup Kökbörü’yü azlettirmiş sede kısa bir süre sonra Kökbörü tekrardan hakimeti ele geçirmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; el-Azzavi, 1935, I: 215).

1185 yılına gelindiğinde bir şekilde Selahaddin Eyyübi ile ilişki kurmuş olan Kökbörü’nün yardımı ile ikinci defa Musul kuşatılmıştır. Kuşatma bir ay kadar sürmüştü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Eyyübi yönünü Diyarbakır’a çevirirken kısa sürede buraya hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Kökbörü ile beraber tekrar Musul üzerine hareket edip 1185 yılında Musul Selahaddin Eyyübi’nin hâkimiyetini tanımıştır. (Kafesoğlu, 1993: VI: 886).

Kökbörü, 1188 Antertos şehrinde Eb-Barac Savaşı’nda Haçlılarla karşı önemli başarılar elde edince 1189 yılında Haçlılarla karşı verilen son savaş olan Akka’ya Birinci Emir olarak gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, III: 535; İbnü’l-Esir, 2009, XII: 37-38). Kökbörü, Selahaddin Eyyübi’ye haber göndererek Erbil’in kendisine bağlanmasını karşılığında Ruha, Harran ve Sümeysat’ı Selahaddin Eyyübi’ye vermek istediğini ifade etmiştir (İbn Hallikan 1998, III: 535; İbn Haldun, 2010, V: 269) Kökbörü’nün teklifinin kabul edilmesi üzerine 1190 yılında Erbil Kökbörü’nün hakimiyetini tanımıştır (İbn Haldun, 2010, V: 269). Kendi adına para bastırıp ⁴ ve 24 Haziran 1233 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür (İbn Hallikan 1998, III: 539).

13. yüzyılın ilk yarısında Erbil’de hakimiyet sürdüren Kökbörü ile dönemin istilacı gücü Moğollar arasında Erbil’in hakimiyetini üzerine çekişmeler başlamıştır. Moğollar Hülagü liderliğinde bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu sırada Kökbörü’nün ölmesinin akabinde vasiyeti üzerine Erbil bölgesinin hakimiyeti Abbasi Halifesi Mustansır’a geçmiştir. 1236 yılında Moğollar Erbil’e bir kez daha saldırı düzenleyip kalenin iç kesimlerini işgal edip yakıp yıkmışlarsa da tam olarak muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

17. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde bölgede Safevi hakimiyetinin olduğu görülmektedir. 1637 yılına gelindiğinde ise Sultan dördüncü Murad 50 bin atlı ve 50 bin piyadeli bir ordu ile Musul tarafına yürüyüp başta Musul olmak üzere Erbil, Kerkük ve Süleymaniye’yi ele geçirdikten sonra Bağdat’a yürüyüp Bağdat’ı kırk gün içinde kuşatmıştır (el-Hasani, 1982: 29).

18. yüzyılda Irak bölgesinin hakimiyeti için Safevi Devleti ile çekişmeler yaşanmışsa da 18. ve 19. yüzyıllarda Irak bölgesi sınırları içerisinde yer alan Erbil, Osmanlı siyasi hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Irak’ın otoretisini almak isteyen Farslar, 1732 yılında Nadir Han ilk olarak bir kumandanıyla gönderdiği kuvvetle Irak taraflarında harekete geçti. Bağdat valisinin süvari Levend ve Kürt beyleri kuvvetler ile tuttuğu geçitlerden Şehrizer tarafına saldırı başlattı ve daha sonra biri Kerkük ve diğeri Erbil’e olmak üzere iki ordu sevk edildi. Bundan sonra Azerbaycan’da da harekate başlayan Nadir Han, Uğurlu Han isminde bir kumandanını Gence taraflarına

---

elinden alırdı (Yakut el-Hamavi, 1995, I: 138). Her yıl iki defa adamlarını sahil ülkelerine gönderir ve Müslüman esirleri satın almak için onlara para verirdi (İbn Hallikan, 1998, III: 537). Onun döneminde kurtarılan erkek ve kadın sayısı 60 bin civarındadır (İbn Kesir, 2003, XIII: 143). Muzaffareddin Kökbörü, 24 Haziran 1233 (14 Ramazan 630) Cuma günü Erbil Kalesi’nde öldü ve bu kaleye gümöldü. Bu sırada hacılar cesedi Mekke’ye götürmek için aldılar. Ancak bazı tarihçilere göre hacılar yolda susuzluk ve yorgunluk yüzünden Kökbörü’yü Kufe şehrine götürerek gömdüklerini belirtirler. Bazıları da Mekke’ye kadar götürüp, orada gömdüğünü ifade etmişlerdir. (İbn Hallikan, 1998, III: 540).

⁴ Bu paraların 618 h. tarihli üzerinde el-Melik el-Kamil adı bulunan ve diğeri ise 619 h. tarihli iki altın sikkesi ve İlğazilerden Hüsameddin Yavlak Arslan ile ortak basılan bakır sikkesi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1993, VI: 890).

gönderdi. Nadir Han, bizzat kendisi Erbil üzerine geldi ve orayı aldıktan sonra Kerkük tarafına geldi oradan da Bağdat üzerine yürümek istedi. Osmanlı Devleti Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet yolladı, ancak Nadir Han bundan sonra 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bu dönemde de serasker olan Bağdat valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'la karşı karşıya geldi ve 1733 yılında Nadir Han mağlup oldu ve yaralı olarak kaçtı ve Bağdat üzerindeki tehlike kaldırılmış oldu (Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224).

1743 yılında Nadir Han yine Irak'ı tutmak Osmanlılarla karşı karşıya geldi. Bu sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı ordusunun 1743 yılında başarısız olmasının sebeplerinden biri Erbil Kalesi'ndeki askerlerin ihanet etmesiydi. Bu ihanet kalenin Nadir Şah'ın eline geçmesine neden oldu. Bir yıl sonra 1744 Nisan ayının başlarında (1157 Safer ortasında) Bağdat Valisi Vezir Ahmet Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazı gereği Erbil Kalesi'nde görevli olan askerler; gönüllüyân-ı yemin ve yesar, yerlu kullu, azeban yeniçeri serden geçtileri ve sâir askerî tâifesi⁵ Erbil Kalesi'nde dinlerine ve devletlerine ihanet ederek Nadir Şah'ın ordusuna zahire ve at satmışlar. Bunun üzere Devlet-i Aliye-yi Osmaniye bir ferman vererek genellikle askeri teşkilatta tasfiye yapılması ve aynı zamanda bu işi yapanların cezalandırılmaları istenmiştir (BOA, C.AS., 36713).

---

⁵ bk. EK-1.

2. ERBİL'İN SOSYAL YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

2.1. Nüfus

Erbil halkının zengin tabakasını oluşturan tüccar, ağa, mülk sahibi ve memur kesimleri kale içinde yaşamlarını idame ettirirken kale eteklerinde ise daha ziyade işçiler ve tımarla meşgul olan çiftçiler yaşamaktaydı (Resul, 2005: 26-27).

Erbil nüfusuna Erbil'in 19. yüzyılının muhtelif dönemlerine dair nüfusu hakkında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. El-Haydari Erbil nüfusunun 1837 yılında 4500-5000 civarında olduğunu belirtirken Şemseddin Sami 1880 yılında 6000 civarında olduğunu ifade etmektedir (el-Haydari, 1985: 72; Şemseddin Sami, 1880, II: 821). Söz konusu döneme ait 1890 ve 1894 yıllarındaki Musul Vilayet Salnamelerinde ise Erbil'in nüfusu 7590 olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Tablo 2.1. Farklı Yıllara göre Erbil Kazası'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus	Ev
1837	4500-5000 ⁶	
1847	4500-5000 ⁷	
1880	6 000	1600 ⁸
1890-1894	7590 ⁹	

Erbil halkının etnik yapısına dair dönemin kaynaklarının farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklar belirli etnik unsurların ağırlıkta olduğunu vurgularken bazı kaynaklar ise kozmopolitik bir çerçeve çizmektedir. Örneğin Şemseddin Sami Erbil halkının etnik yapısına dair Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtirken (Şemseddin Sami, 1880, II: 821) Yakut el-Hamevi aksi bir ifade kullanarak Kürtlerin ağırlıkta olduğunu ifade etmektedir (Yakut el-Hamevi, 1995, II: 138). 1894 Musul Vilayet Salnamesinden elde edilen verilerden ise Erbil halkının çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, Kürt ve Arap aşiretlerin bulunmakla birlikte daha çok Erbil çevresinde yaşadıkları sonucuna varılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Araştırma sırasında edinilen bilgilerde doğrultusunda 1899 yılında Gerdi ve Bilbas aşiretleri gibi Kürt aşiretlerinin Erbil'de bulduklarını göstermektedir. Örneğin 20 Haziran 1899 (8 Haziran 1315) tarihinde Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılmış bir telgrafnamede, Erbil kazası dahilinde Gerdi aşiretinin reisi Kakil Ağa ile Bilbas aşiretinin reisi Muhammed Ağa arasında arasıra çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalarda ölü ve yaralıların olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.TMIK.M., 72/3).

Bu bilgilere dayanarak Erbil halkının kozmopolitik bir yapı teşkil ettiğini ve yapının temel bileşenlerinin ise Türk, Arap ve Kürt aşiretlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Mahalleler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, sakinlerinin birbirilerini tanıdığı, birbirlerine karşı sorumlu olduğu, sosyal dayanışma içinde oldukları ve ortak bir mabette ibadet ettikleri

⁶ el-Haydari, 1985: 72.

⁷ el-Haydari, 1985: 72.

⁸ Şemseddin Sami, 1880, II: 821.

⁹ Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319.

bir birimi ifade etmektedir (Gündüz, 2009: 35). Mahallede günlük ihtiyaçların karşılanması için kasab, terzi ve ayakkabı dükkânları bulunurdu. Mahalleler fiziki olarak genellikle bir mescidin çevresinde kümelenmiş evlerden meydana gelmekteydi. Söz konusu mahalleler isimlerini bölgede bulunan cami ya da mescidden almaktaydı. Cami ve mescidin dışında bir diğer birim olarak medrese bulunmaktaydı. Mahalleler birbirinden cadde ve sokaklar ile ayrılmakta olup sokakların çoğu çıkmaz, dar ve düzensiz sokaklardan oluşurdu (Ünal, 2012: 9-11).

Erbil Mahalleleri'nin genel Osmanlı mahalle mimarisini yansıttığını söylemek mümkündür. Zira Erbil'in gerek kale içi gerek ise kale dışındaki mahallelerinde benzer şekilde dar ve çıkmaz sokakların mahalle mimarisinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Foto 2.1. Erbil Kalesin'nde Saray Mahallesi'nde bir çıkmaz sokak

Foto 2.2. Dar ve çıkılmaz sokak

Foto 2.3. Ev pencereleri

Erbil'de 18. yüzyıl öncesi kaynaklarda tamamı kale içinde olmak üzere üç mahallenin varlığından söz edilse de (el-Hasani, 1982: 87) 18. ve 19. yüzyıllarda kalenin sur dışı mahallelerin oluştuğu ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. Bu mahalleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kaledeki mahalleler

1. Tophane Mahallesi: Erbil'in güneybatısında bulunur. Osmanlı Devleti'nin topları bu mahallede Erbil ve Musul karşısında kurulduğu için bu ad verilmiştir.
2. Saray Mahallesi: Erbil'in doğu kısmında bulunmaktaydı ve daha ziyade miri daireleri ve ağaların evlerinin bulunduğu bir mahalleydi. Bu evler güzel nakışlılarla süslenirdi (el-Haydari, 1985: 64). İncelemiş bir belgede bir olay hakkında bilgi verirken Erbil Kalesi'nde olan Saray Mahallesi ismi şöyle geçmektedir, Şehrizer sancağı dahilinde kain Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) yılında Bağdat valisi tarafından bir mazbatada meclisi valaya göndererek bu mazbatada Saray Mahallesi sakinlerinden olan Ali, asakiri piyadesi Abbas tarafından öldürülmesi hakkında bilgiler verilmiştir (BOA, MVL, 773/63).
3. Tekke Mahallesi: Şehrin kuzeybatısında bulunmaktaydı. Kadriye tarikatından olan Şeyh Şerif tekkesi de bu mahallede bulunmaktaydı. Orta kesimden insanların yaşadığı bir mahalleydi (el-Haydari, 1985: 64).

Kale'nin sur dışında bulunan mahalleler:

1. Arap Mahallesi: Mahalle Kökbörü Camii'sinden başlayıp Kayseri Çarşısı'nda bitmekteydi. Bazı Arapların buraya göç edip yerleşmesi ve ev yapmalarından dolayı Arap Mahallesi olarak anılmıştır.
2. Tacil Mahallesi (Yahudiler): Arap Mahallesi'nin yanında bulunuyordu. Bu mahallede Yahudiler yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret, sanayi ve kuyumculuk gibi mesleklerle meşgul olmakla birlikte mahallenin merkezinde kendilerine ait bir ibadet yerleri de bulunmaktaydı.
3. Tacil Mahallesi (Müslüman): Yahudiler Mahallesi'nin yanında bulunmaktaydı.
4. Haneka Mahallesi: Bu mahallede sur dışında bulunan mahallelerden birisiydi (Resul, 2005: 25-26).

Yukarıdaki bilgilerden Erbil mahallerinin fiziksel ve sosyal yönden klasik Osmanlı şehirlerini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Erbil mahallelerinin bölünmesindeki en önemli faktörün de toplumun dini yapılanması olduğu söylenebilir. Gayrimüslimler genellikle ayrı mahallelerde oturmaktaydılar (Yörük, 2009: 23). Bunlardan Hıristyanlar Ankade köyünde yaşarken Yahudiler ise Tacil (Yahudiler) Mahallesi'nde oturmaktaydılar (Resul, 2005: 26).

2.3. Müslümanlar

İslâmdan önce Erbil'de halk arasında muhtelif inançlar bulunmakla beraber Hıristiyanlık en yaygın din idi (Es-Sakkar, 1995, XI: 272). Hz. Ömer döneminde Utbe bin Ferked es-Selmi tarafından Şehrizer feth edildiği sırada Şehrizer bölgesi içerisinde yer alan Zaho, Amidi, Duhok, Akre, Süleymaniye ve Erbil şehirleri de beraberinde feth edilmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Süreç içerisinde Erbil halkının İslâmı kabul etmesiyle halkın büyük çoğunluğu Müslüman olarak İslâm dinine hizmette bulunmaya başladı. Haçlılara karşı savaşlarda aktif roller alırlarken Muzaffereddin Kökbörü gibi

komutanlar bölge halkının sembolü haline gelmiştir. Bunun yanısıra kısa sürede Erbil'de çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sünni-Hanefi mezhebinin esasları, devletin resmi din anlayışının temelini oluşturdu. Büyük hukukçular şeyhülislâmlar Müslümanların karşılaştıkları dine ait meselelerle ilgili olarak verdikleri fetvalarla İslâm dinini Hanefi fikhinin esaslarına göre yeni bir yoruma tabi tutmaktaydılar (Ünal, 2012: 56-57). Ancak Erbil'de aynı durum söz konusu olmamıştır, zira Erbil halkı ekseriyetle Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77).

2.3.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir; ancak terim olarak İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, III: 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşid ve Şeyh gibi isimler kullanılırken, tarikat mensuplarına ise Sofu, Derviş ve Abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye¹⁰ ve tekke¹¹ler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dini merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012: 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dini törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014: 192). Mesela Şehrizor Eyaleti'ne bağlı Erbil kazasının Pirdavud köyünde Şeyh Pirdavud zaviyyesi Şeyh Mahmud Efendi Berzinci zadelere tarafından yönetilmekteydi. 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihinde çiftliklerin 4/1 vakıf olarak bu zaviyeye bağlanarak tüm gelirleri bu zaviyeye verilmesi planlanmışsa bu gelirler vakfın hazinesine aktararak zaviyeye verilmemiştir (BOA, MVL., 124/80). Bunun üzerine Şeyh Mahmud Efendi bir mazbata yazarak yedi yıl boyunca bu çiftliğin hasılatını elde edememelerinden dolayı Evkaf-ı Hümayun Hazinesisi'nden bir miktar maaş tahsisi istemiştir (BOA, A.MKT.NZD., 135/33).

Osmanlı devlet adamları tarikat adamlarına büyük saygı gösterirdi; tekke ve zaviyelere de genellikle tarikat adamlarının adlarına açılmaktaydı. Erbil'de de bu tür tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Örneğin, Erbil kazasında bulunan Şeyh Abdullah zaviyyesi Şeyh Abdullah tarafından yönetilmekteydi. 15 Nisan 1705 (20 Zilhicce 1116) tarihinde meşihat şartının mevcut olması sebebiyle Şeyhin beraatini yenileme fermanı yazılmıştır (BOA, İE.EV., 69/7507).

Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Erbil'deki tekkelerin yöneticilerine de maaş tahsis olunduğu görülmektedir. Buna göre 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul vilayeti bir yazıda Erbil'de neşri ulum olması sebebi ile Küçük Ağazade Hacı Ömer Efendi'nin ölümünden sonra aylık bin kuruş olan maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye tahsis olunmuş ise de Ebubekir Efendi

¹⁰ Zaviye; terim olarak bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut binalar topluluğunu ifade eder (Ünal, 2011: 743). Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabalarının hücre yerlerinde olan zaviye; hücre küçük oda demek, cem'i zevaya'dır (Pakalın, 1993, III: 648).

¹¹ Tekke; tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ayin icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Yani tekye dayanma dayanacak yer demektir, cem'ide tekaya dır. İlk tekke Remle'de Ebu Haşimü'l-Kufi tarafından açıldı (Pakalın, 1993, III: 445).

Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi olduğundan ve bu tekkede bir günlük hizmetinin bile olmaması üzerine bu tekkenin ihtiyaçları için vakıf gelirinden aylık 500 kuruş tahsis edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10). Bir başka arşiv belegesinde ise maaş tahsisinin yanısıra ekonomik durumu iyi olmayan Şeyhlere buğday ve arpa gibi zahirelerin de verildiği görülür. Örneğin, Erbil sakinlerinden ve Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde Erbil'in bir hankâh Şeyhlik yaparken Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından kendisine devlet depolarından her yıl 10 ulbe¹² buğday ve 5 ulbe arpa verildiği belirtilmişse de incelediğimiz Maliye Defteri'nden bu miktarın 2,5 ulbe olarak kaydedildiği görülmüştür (BOA, C.EV., 576/29093). Kendisine yardımda bulunan zaviyye üyesinin ölmesi durumunda ise bu yardım oğluna oğlu da yok ise yakınlarından yahut hizmetinde bulunanlardan birine verilirdi. Örneğin, 25 Aralık 1853 (24 Rabiulevvel 1270) tarihinde Nakşibendi halifelerinden Abdulğaffur Efendi¹³,nin vefatından sonra oğlu Abdullah Efendi ekonomik durumu iyi olmadığı için devlete yazı yazarak hizmetinde bulunduğu Erbil halkından olan müderris Davud Efendi'nin öldüğünü belirtmiştir. Devlet tarafından Davud Efendi'ye 15 ulbe arpa verildiğini ve oğlu olmadığı için kendisine bu miktarın verilmesini talep etmiştir (BOA, A.MKT.UM., 296/47).

2.3.1.1. Kadiriye Tarikatı

Kadiriye tarikatı Şeyh Abdulkadiri Geylani'ye mensup olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Şeyh Abdulkadir (el-Azzavi, 1949, IV: 121). Osmanlı Devleti'nde nüfuzu oldukça geniş bir tarikat olurken, Erbil'de de bu tarikata mensup çok sayıda Şeyh bulunmuştur. Erbil sakinlerinden ve Kadiriye'den olan Abdulaziz Efendi 5 Eylül 1844 (21 Şaban 1260) tarihinde kurduğu bir hankâhta Şeyhlik yapması, bu Şeyhlerin kurdukları çok sayıda zaviye, tekke ve hankâhlar ile tarikata hizmet edip faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir (BOA, C.EV., 576/29093).

23 Ağustos 1848 (23 Ramazan 1264) tarihinde Bağdat Eyaleti'nde Erbil kasabasında Kadiriye tarikatından olan Abdulaziz Efendi bir dilekçe yazarak Bağdat Valisinden hankâhında bulunan fakir ve yoksullar için devlet tarafından gıda yardımı yapılmasını talep etmesi bu kurumların sosyal sorumluluk misyonunu da üstlendiklerini göstermektedir (BOA, A.MKT., 144/78).

2.3.1.2. Nakşibendi Tarikatı

Bu tarikat Hz. Peygamber'in neslinden olan Hoca Bahaüddin Şah Nakşibendiyül Veysi el-Buhari'ye bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Pakalın, 1993, III: 407). Abdülhalik Gücdevani, Nakşibendî yolunun esaslarını belirlemek için sekiz prensip ortaya koyarak Bahaeddin Nakşibendiye üç prensip daha eklendi ve böylece kelimat-ı kudsiye olarak bilinen on bir prensip Nakşibendi tarikatına girdi. Bahaeddin Nakşibendi çok sayıda mürid yetiştirdi. Bunlardan kaç tanesinin halife olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Şah-ı Nakşibend'ten sonra Nakşî tarikatının dört ayrı koldan yayıldığı belirtilmektedir. Bunlar Alâeddin Attar, Muhammed Parsa, Yakup Çerhi ve Alâeddin Gücdevani'dir. Bahaeddin Nakşibend'in vefatından sonra halifelerinden Alâeddin Attar irşada başlamış, diğer mürid ve müntesipleri de ona tabi olmuşlardır (Kaya, 2011: 7-8). Bu

¹² Ulbe; Arapça bir kelime olup büyük kutu demektir (Devellioğlu, 2008: 1119). Aynı zaman hububatın ölçü birimidir.

¹³ bk. EK-2.

tarikatin mensupları, ilhamlarını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in sünnetinden almaktadır. Ayrıca Şeyhlerin emri, mürid tarafından aynen Allah'ın emri olarak algılanır ve itirazsız bir şekilde uygulanırdı. Bu tarikat 1800'lü yılların ortalarından itibaren Kuzey Irak'tan Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Aydın, 2000, 48-52). Arşiv belgelerinden de Erbil'de Fatma Han Tekkesi'nin 6 Aralık 1891 (4 Cemadeyilevvel 1309) tarihinde Nakşibendi tarikatı Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yönetildiği ve bu tekkede çok sayıda derviş bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, ŞD.MKT., 120/1).

2.3.1.2.1. Şeyhler ve Dervişler

Şeyh bir tekkenin başı ya da bir tarikatın piri ve muktedası için kullanılan bir ifadedir. Müridi irşad eden, onlara yol gösteren Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir (Pakalın, 1993, III: 346). Şeyhler tekke ve zaviyelerde faaliyet göstermekte olup her birinin kalabalık cemaatleri bulunmaktadı. Şeyler Osmanlı idare çevreleri ile de sıkı ilişkiler geliştirmişlerdi. Vakıf gelirlerinden istifade etikleri gibi kendi cemaatleri tarafından da ekonomik olarak destekleniyorlardı. Her tarikatın toplumun değişik kesimlerinden ve devlet kademesindeki yüksek bürokratlara kadar müntesipleri vardı.

Bu etki ve nüfuz sahası şeyhleri kendilerine bağlı çevreler içinde mutlak ve tartışılmaz bir otoriteye sahip olmalarını ve vakıf gelirlerinden ekonomik olarak desteklenmeleri sebebiyle sosyal tabakalaşma içerisinde önemli bir yer işgal etmelerini sağlıyordu. Şeyhlerin ve dervişlerin toplumun din anlayışı üzerinde muazzam etkileri vardı. Halk medreselerin kuralcı ve fıkıhçıların şekilci yorumlarından ziyade sufilerin İslâm yorumunu daha sıcak ve samimi buluyorlardı (Ünal, 2012: 70).

Şeyhlerin her biri kendi zaviye ve tekkelerinde Şeyhlik yaparken tekkeler Şeyhler'in ellerinde gelişip yayılmışlardır. Buna bağlı olarak Şeyhler ve tarikatları arasında derin ve kuvvetli ilişkiler oluşmaktaydı. Erbil'de bu duruma örnek olarak Fatma Han Tekkesi'ni görmek mümkündür. Şeyh Ebubekir Efendi'nin 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde söz konusu tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 1984/10). Yine Berzincizade Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nin Bağdat Eyaleti'nde Erbil dahilinde 19 Mart 1853 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Şeyh Pirdavud¹⁴ Zaviyesi'nde Şeyhlik yaptığı görülmektedir (BOA, A.MKT., 124/80). Erbil'de bu bağlamda Şeyh Abdullah Zaviyesi'nde Şeyhlik yapan Abdullah Efendiyi (BOA, İE.EV., 69/7507) ve Haneka Şeyhi Kadiriye Tarikatı'ndan Şeyh Abdulaziz Efendi'yi örnek göstermek mümkündür (BOA, C.EV., 576/29093). Musul Vilayeti dahilinde Erbil muşayhinden olan Şeyh Esad Efendi'ye 11 Şubat 1896 (26 Şaban 1313) tarihinde 500 kuruş maaş tahsisinden zikir edilen Şeyhlere devlet tarafından maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İ.ML., 16/61).

Dervişler ise tarikata mensup olarak bir şeyhin idaresinde bulunuyorlardı (Ünal, 2011: 743). Farsça derviş, fakir, yoksul hatta dilenci manasına gelir. Ancak derviş ve dervij bu iki kelime teseül manasına gelir. Bu kelime ayrıca tarikatların içinde çalışan kişiler için de kullanırdı, zira tarikat yolundan gidenlerin büyük kesimi ekonomik olarak yoksul kişiler olurdu. Kayıtlarda kimi dervişlerin dilendiğinden söz edilse de gerçek manada derviş kimseden yardım almaz ve dilenmezdi (Pakalın, 1993, I: 428-429).

Erbil'in tekke ve zaviyelerinde çok sayıda derviş bulunmaktaydı. Örneğin, 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyevvel 1309) tarihli bir arşiv belgesinden Fatma Han Tekkesi'nde çok sayıda dervişin ibadet ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ş.D.,

¹⁴ Pirdavud köyü; Erbil'in güneyinde yer alan Pirdavud köyü Şemamik nahiyesine bağlıydı. Erbil'e 18,700 kilometre uzaktadır.

120/1). 31 Ekim 1900 (7 Receb 1318) tarihinde de zaviyesi veya tekkesi belli olmayan Şeyh Esad Efendi hakkında bir arşiv belgesinde “ Bu Şeyh ve dervişlerinin yemek ve ihtiyaçlarına ayda 200 kuruş harcanmıştır” ifadesi, zaviye ve tekkelerin dervişler için salt bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda yoksulların yanı sıra dervişlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanıp yattıkları bir yer konumunda oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2423/9).

2.4. Ulema

Bunlar Osmanlı Devleti'nde dini bakımdan bir ayrıcalıkları olmamakla beraber, bilim ve din alanındaki uzmanlıkları sebebiyle sosyal olarak toplumun üzerinde bir zümre oluşturmuşlardır. Devlet tarafından mallarının müsadere edilmemesi ve siyaseten katl cezasından ve vergilerden muaf olmaları yüzünden birbirleri ile sıkı dayanışma içerisinde bir sınıf teşkil etmişlerdir.

Bu grup müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve vaiz gibi kendilerine ulema denilen ve sistemin memuru durumundaki imtiyazlı gruptur (Ünal, 2012: 68-70). 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) Erbil'de Halidiye Cami ve Tekkesi'nde Şeyh Abdurrahman Efendi eğitim ile meşguldü (BOA, DH.MKT., 306/7). Ayrıca 20 Mart 1899 (8 Zilkade 1316) tarihinde Nakşibendi tarikatı ve Erbil ulemasından olan Şeyh Ahmed (BOA, DH.MKT.NU., 2180/16) ve el-Haydarriyye uleması bu sülalenin hakkında bir belgede “Bağdat Valisi, 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Şehrizor mutasarrıfına bir yazı yazarak Haydarriyye sülalesinden olan Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendi Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter ve Bahırke köylerinin gelirlerini ellerinde bulundurmaktadır” bilgisi yer almıştır (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

2.5. Gayrimüslimler

2.5.1. Hıristiyanlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi adı altında hukuklarını korumuşlardır. Bu milletler mezheblerine göre ayrılıyor ve her grup kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare edecek liderlerini kendi usullerince seçiyorlardı. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dini hem de idari lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi “milletbaşı” olarak anılmaktaydı (Saydam, 2014: 196-197). Erbil'deki Hıristiyanları ehl-i ahd kısmı, ehl-i zimmet'ten ibaret Osmanlı vatandaşı olarak yaşamaktaydılar. Zira Erbil Osmanlı Devleti'nin bir kazasıydı ve Ankade köyünde yaşayan Hıristiyanlar da Erbil'e bağlı durumundaydılar.

Hıristiyanlık dininin Erbil'de ortaya çıkış ve yayılma sürecine baktığımızda bu sürecin M.S. 99 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Maredi adındaki bir kişi Erbil'de fakir bir adam olan Fakizave ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişiler olmuşlardır. Maredi ve Fakizave adlı bu iki kişi M.S. 99 yılında Edyab emirliği içinde İncil'i yaymaya başlamışlardır (Pateos, 2009, I: 244). Sasani Dönemi'nde Hıristiyanlık giderek yayılmaya başlayınca Mecusi din adamlarının etkisi altında olan kimi devlet adamları bu dinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da M.S 550'lere gelindiğinde Hıristiyanlık dini Erbil'de yayılmıştır. Bu bölgede ilk zamanlarda Hıristiyanlık dininin merkezi Matranlık denilen yer olmuşsa da Rum ve Sasani savaşının neticesinde merkezi Hıdyab'a taşınmıştır. Burada çok kısa bir zaman zarfında çok sayıda kilise ve okul açılmıştır. (İsmail, 1970: 118-119).

Erbil'de Hıristiyanların ilk ibadet yeri olarak Şehid Margorgis tarafından 1701 yıllarında Kuzey Ankade'de bir yüksek tepe üstünde inşa edilen Margorgis kilisesidir. (Patros, 2009, I: 244).

Erbil'deki Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hıristiyan tebaa inaçlarını özgürce yaşama konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamışlardır. 5 Ekim 1858 (26 Safer 1275) tarihli bir arşiv belgesinden Şehrizer eyaletinde Erbil kazasında Ankade köyünün sakinlerinden olan Şeyh Mustafa'nın İslâm'a geçmesi üzerine kendisine maliye nezaretinde 150 kuruş maaş tahsis edilmesinden, Hıristiyanların istedikleri zaman İslam dinine geçebildikleri anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM., 141/71).

Erbil'deki Hıristiyanların ekseriyetle Keldani milletinde oldukları görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) ve 18. yüzyıl başları itibariyle Maryuhanna Hurmuz'un faaliyetleri ile Katolik mezhebi Ankade'de yayılmaya başlamıştır. 1779 yılında geldiğinde ise Ankade Hıristiyanlarının büyük çoğunluğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. (Patros, 2009, I: 245-246). Erbil'de hakim olan mezhepler bu iki mezheb ile sınırlı kalmayıp Hıristiyanlık'ın Protestan mezhebi de yayılma alanı bulmuştur. Bölgede Protestan mezhebinin yayılması Amerikalıların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1858 (16 Muharrem 1275) tarihinde Musul Vilayet Meclisi'nde Kocabaşı Şemmas Aramiyan için yapılan bir toplantı ile Şehrizer eyaletine bağlı Erbil kazasında Ankade köyünde oturan bu kişi Protestan olarak Amerika'nın yardımı ile Musul'da kitap satmış ve Protestan mezhebini yaymıştır (BOA, A.MKT.UM., 323/31).

2.5.2. Yahudiler

Hız. Musa dinine mensup olan Yahudilere Musevi denirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dağınık halde bulunurken aynı zamanda muhtelif diller konuşan bir cemaat yapısına sahipti. Irak'ta bulunan Yahudiler Aramca konuşmaktaydılar. Yahudiler, Hıristiyan cemaati gibi bir merkezin sıkı kontrolü altında bir cemaat değildi. Zira Yahudilikte Hıristiyanlık gibi ruhban sınıfı ve kilise kurumu yoktur (Ünal, 2012: 60).

Erbil'deki kaynaklara yansımış Yahudiler olarak 1250 yılında Ali bin Zekerya Erbilli ve 1275 yılında da Yusuf Kuhan bin Ali'yi zikretmek mümkündür (Endelusi, 1945: 127). Ayrıca arşiv belgelerine yansıyan kimi olaylarda Yahudi kişilerin isimleri geçmiştir. Örneğin Şehrizer eyaletine tabi Erbil kazası sakinlerinden olan Yahudi Abu 4 Haziran 1862 (6 Zilhicce 1278) tarihinde eşi Reyhane'yi öldürmek suçuyla tutuklanmış ve İdare Meclisi'nden katil mazbatasını Şehrizer meclisine gönderilmiştir (BOA, MVL., 762/103). Ayrıca 1894 yılı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak Yahudilerin Erbil'de önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319) Erbil hakkında yapılan bir çalışma 1892 yılında Erbil'de 497 Yahudinin ikamet ettiğini belirtmektedir (Streck, senesiz, II: 520).

2.6. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde toplumun bazı ihtiyaçlarının karşılanması zenginlerin kurdukları vakıflara bırakılmıştır. Kişilerin sahip oldukları mallarının tamamını veya bir kısmını halkın yararına sunmasına vakıf denir. Vakıf, bir kişinin kendi özel servetinden bir kısmını Allah rızasını kazanmak ümidiyle halkın menfaatine adanmasıdır. Mal varlığını yasal hakkını topluma terk eden kişi artık onun üzerindeki bütün haklarından

vazgeçmiş sayılmaktadır. Bu servetin sahibi devlet de değildi, vakıf mallarından sadece vakfiyede belirlenen ilkelere göre yararlanılması mümkündü ve sahibi toplumun bizzat kendisiydi. Vakıf anlayışının temelinde İslâm inancının, diğer insanların iyiliklerini istemek onlara yardım etmek ibadettir. Nitekim bir hayır eserleri bırakanlar öldükten sonra sevap defteri kapanmayacak kimseler idi (Saydam, 2014: 237).

Bu kurumlar dini ve devlet kurumları olarak birbirleri ile yarış halindeydiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nde en zengin ve etkili kurumları konumundaydılar. Sosyal ve dini hizmetlerin açısından en önemli kurumları teşkil etmekteydiler (Halaçoğlu, 1995: 155).

Osmanlı Devleti'nde pek çok amaçla vakıf kurumlarının tesis edildiği görülmektedir. Hatta en sade ve basit ihtiyaç için vakıflar kurulurdu, kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, ayrıca ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar akla gelebilecek her alanda vakıfların oluşturulduğu görülmektedir (Saydam, 2014: 238). Erbil'de buna örnek olarak Nakşibendi Tarikatı'ndan olan Ebubekir Efendi'nin Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi'ni 6 Aralık 1891 (4 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde yönettiği sırada ve bu tekkenin geliri için bin baş koyun vakfetmesini göstermek mümkündür (BOA, ŞD.NU., 120/1).

Vakıflar iki kısma ayrılır. Birincisi: “aynıyla intifa olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “müessesat-ı hayriyye” adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine camiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zaviyeler, hastahaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise “aynıyla intifa olunmayan” fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, dükkan ve nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki bunlara Osmanlı Devleti'nde “asl-ı vakf” ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakıfların bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir gelişme içine girdiği görülür (Halaçoğlu, 1995: 156). Bu arazilere örnek olarak ise, Şehrizar Eyaleti'nde Erbil kazasına bağlı Pirdavud köyünde bulunan Pirdavud Zaviyesi ve Türbesi'nin yöneticisi Berzincizade Hacı Mahmud Efendi 19 Mart 1893 (8 Cemaziyelahire 1269) tarihinde Pirdavud Zaviyesi'nin ihtiyaçları karşılamak için bir çiftliğin dörtte birini vakfetmesi gösterilebilir. Ancak yedi yıl içerisinde bu çiftlikten hasılat elde edilememiş ve 20 bin kuruş olan gelirin tamamı hazineye gitmiştir. Bu yüzden Berzincizade Hacı Mahmud Efendi tarafından bir dilekçe yazılmış ve maaş tahsisi istenmiştir (BOA, MVL., 124/80).

Osmanlı Devleti askeri meseleler bağli olarak devlet bütçesinden birçok yol, köprü, kale ve kışla yaptırıldı. Ancak bunlar askeri amaçlı olup devlet bütçesinden medrese, imarethane, cami, mescid, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam ve çeşme gibi yapılar yaptırılmıyordu. Çünkü Osmanlılar'a göre bunları yaptırmak devletin görevi değildi. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktı (Ünal, 2013: 246). Osmanlı Devleti'nde halk tarafından mekteplerin inşasına büyük önem verildi, ve bazen kendi imkanları ile mekteb binalarını tamir ederlerdi. Erbil'de buna örnek teşkil eden kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil halkı tarafından 8850 kuruş toplanırken, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirilmesinin yanı sıra bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açılmıştı (BOA, MF.MKT., 541/16).

Vakıflar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinde bulunmuşlardır. Zira kaynaklardan müderris, kâtip ve şeyhler için maaş temin edildiği görülmektedir. Musul Valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazı göndererek Erbil'de

eğitim vermekte olan Osman Efendizade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan aylık 300 kuruş maaş tahsisi istemiştir (BOA, DH.MKT., 223/43).

Vakıfların yerine getirdiği bir diğer hizmet ise tekkelerin ihtiyaçları ve tekke görevlilerine maaş tahsisidir. 9 Ağustos 1892 (15 Muharrem 1310) tarihinde Musul Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Erbil'deki Fatma Han Tekkesi'nin yöneticisi Ebubekir Efendi bu tekkenin bir günlük yemek masrafını bile karşılayamaması üzerine bu tekkenin giderleri için aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1984/10).

Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar nazır ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir; ancak sayıları oldukça artan vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş 1839 yılında da ülkedeki bütün vakıflar bu kuruma bağlanmıştır (Saydam, 2014: 240).

3. ERBİL'İN MİMARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

3.1. Erbil Kalesi

Kalenin inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Erbil'in ibn Behistvan ibn Kapus ibn Menuçehr tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir. Kale mensupları Hazreti Yahya'ya inandıkları için bu kaleye Erbil Kalesi adını vermişlerdir. Bazıları bu ismin Ashab-ı Pil (Fil)'den gelmiş olduğunu da söylemektedir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681). Tarihi bakımdan Erbil Kalesi dünyanın en eski kalelerinden biri olup, 60 bin metre karelik alana sahiptir (el-Haseni, 1982: 238). Bir tepe üstünde inşa olunan kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Kalenin iki kapısı olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Amka kapısı ile meşhur olan Ankade tarafına bakmaktadır. Oldukça geniş bir alana konuşlanmış olan bu kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktaydı (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Kale halkı ise daha ziyade devlet memurları, tüccarlar ve şehrin ileri gelen zenginlerinden oluşmaktaydı (el-Hasani, 1925: 147).

Erbil Kalesi sağlam, sert ve geçilmesi imkânsız olduğundan hiçbir işgalci kolaylıkla kaleyi zaptedemezdi. Kale, çok defa bu kaleyi tutmak isteyen siyasi güçler tarafından saldırıya uğramıştır. Musul Atabeyliğinin kurucusu olan İmadeddin Zengi 1132 yılında Erbil'i kendi Atabeyliğine bağlamak için kaleyi kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesud'un Azerbaycan'dan Erbil'e doğru yola çıktığı haberi alınınca Zengi kaleyi kuşatmaktan vazgeçmiştir.

Foto 3.1. Erbil Kalesi'nin güney kapısı

Foto 3.2. Erbil Kalesi'nin Amka kapısı

1233 yılında Muzaffereddin Kökbörü'nün elinde olan kale, Kökbörü öldüğünde Abbasi Halifesi Erbil'i almak ve Bağdat'a bağlamak için orduyu Erbil'e yolladıysa da Erbil halkı teslim olmayarak savaşmıştır. Abbasi Halifesi, kuşatmanın ikinci ve üçüncü günü daha güçlü ve büyük ordular yollayarak kaleyi tekrar kuşattı ve sonunda zayıf kalan kale Bağdat'a bağlandı. 1237 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, Abbasi Halifesi'nin Erbil doğru yola çıktığı haberinin alınması ile kuşatılmaktran vazgeçilmiştir. 1258 yılında Moğollar tarafından kuşatılan kale, kalenin sert ve geçirimsizliği nedeniyle ele geçirilemedi. Son defa Musul naibi Bedreddin Lulu'nun Moğollar ile yaptığı işbirliği sonunda yapılan plan gereği yaz aylarında kale sakinlerinin yaylaya gitmeleri nedeniyle yapılan kuşatma bu defa başarılı olmuş ve kale işgal edilmiştir (Hüseyin, 2013: 256-257).

Erbil Kalesi sıkça uğradığı işgaller yüzünden zarar görmüş ve çok defa tamir edilmiştir. Kale'nin tamirini yapanlardan biri de Adil Enüşirvan'dır. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Baltacı Mehmed Paşa tarafından da kale yeniden tamir edilmiştir (Evliya Celebi, 2010, II,IV: 681-682). Osmanlı döneminde 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletine bağlı olan Erbil Kalesi'nin bazı yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu sebeple Erbil halkı, imzalı bir dilekçe ile harap olmuş yerlerin tamir edilmesini istemiştir. Buna bağlı olarak Şehrizor Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil ahalisinin dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa kalenin tamirinde görevlendirilmiştir. Masrafları baş muhasebe tarafından kayıt edilerek ödeme yapılmıştır (BOA, C.AS., 1149/51065).

Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camiydi. Birçok kez tamir edilen hamam ve camii 1138 yılında Serftekin bin Mensur bin Abdullah tarafından bilim ve din adamı olan Ebu Abbas için inşa ettirilmiştir. 1278 yılında da tekrar tamir

edilmiştir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir.

Foto 3.3. Kale'nin Hamamın kubesi ve Caminin minaresi

Foto 3.4. Cami-i Kabir içi

Erbil Kalesi içinde yer alan hamamın 1775 yılında inşa edildiği ifade edilmektedir. Hamamın aynı tarihte Kasım Ağa Yakubi tarafından tamir edildiğini belirtilmektedir. Hamamın avlu alanı 300 metre olup, kuyusu 60 metre derinliğindedir. Hamamın arkasında yer alan kuyu avlunun sol tarafında yer almaktadır (Kürde, 2009, II: 799-800). Aynı zamanda kuyunun yanında su çekmek ve hamamı çalıştırmak için ayrı bir yer bulunmaktadır.

Foto 3.5. Su çekme ve hamamın çalıştırılma yeri

Foto 3.6. Hamamın kubbesi

Foto 3.7. Hamamın kuyusu

Foto 3. 8. Hamamın giriş kapısı

Hamamın dört salonu bulunmakta olup, birinci salon giyinmek, ikinci salon dinlenmek ve giyinmek, üçüncü salon yıkanmak için kullanırken, dördüncü salon ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Dördüncü salon kışlık salondur, yıkanmak için kullanılmaktadır. Bu salonda beş farklı oda bulunmaktadır (Kürde, 2009, II: 799). Her odada dört ya da beş yıkanma yeri vardır. Salonun ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır. Bu taş damat taşı denmesinin nedeni ise

evlenmeden önceki gün damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanmasıdır. Işıklandırma için salonun tavanında dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca salonun hava akışını sağlamak için küçük boşluklar vardır.

Foto 3.9. Birinci salon

Foto 3.10. Dördüncü salonda damat taş

Foto 3.11. Dördüncü salonda odalardan biri

Foto 3.12. Dördüncü salonun tavanı

Erbil Kalesi, 1822 yılında bin evden ibaret olup (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76) toplam üç mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri'dir (ed-Deraci, 2009, II: 840). Şehir halkı sosyo ekonomik özelliklerine göre farklı nitelikte evlere sahiptir. Keza şehrin zenginleri daha sert, etrafı güçlendirilmiş bu sebeple uzun süre dayanıklı kalmış evlerde ikamet ederken, bu evlerin duvarları nakışlar ve süslerle işlenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak daha zayıf olanlar ise dayanıksız, sade ve daha basit evlerde oturmuşlardır.

Foto 3.13. Zengin tabakasından bir ev

Foto 3.14. Fakir tabakasından bir ev

Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Ancak zemin katların hepsi yer altında olmayıp yarısı avluya bakardı. Küçük pencerelerden avluya bakan odalar bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına kavuşmaktaydı. Bu zeminin üstünde de salon inşa edilmiştir. Evlerde depo, mutfak ve gıda barındırma odaları giriş kapısından sonra olup hiç kimse bu odaları dışardan göremezdi (ed-Demirci, 2009, II: 835-836). Ayrıca avlu ortasında bir küçük bahçe ya da havuz bulunmaktaydı. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Tavanı sağlamlaştırmak ve pencere yapımında ağaçtan malzemeler kullanılırdı. Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır. Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır (ed-Deraci, 2009, II: 842-846).

Foto 3.15. Zemin ve üstü kattan oluşan iki katlı olan bir ev

Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup; bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen yapılarda inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı Devleti döneminde yapıldığı belirlenmiştir. Evlerin etrafındaki süslemelere sadece Erbil'de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır (ed-Deraci, 2009, II: 842).

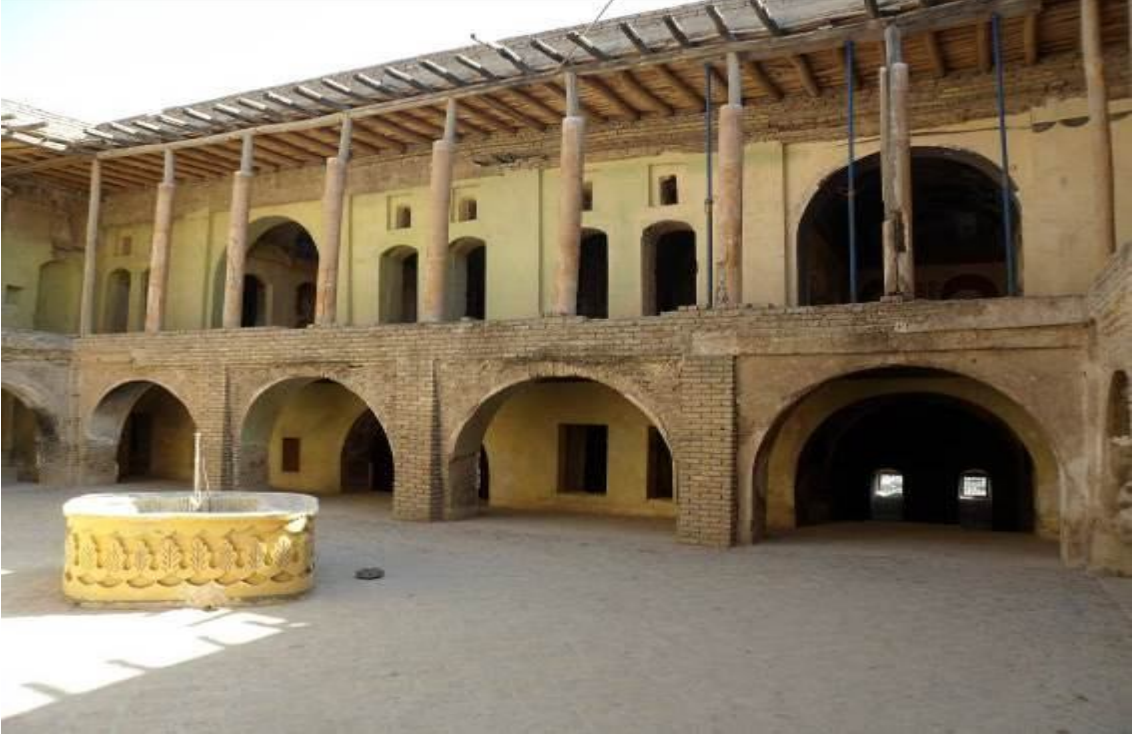

Foto 3.16. Evin avlusu ve havuz

Foto 3.17. Havuz

Foto 3.18. Ağaçla yapılan odanın tavanı

Foto 3.19. Kale'deki bir evin penceresi

3.1.1. Kaledeki Askeri Görevliler

3.1.1.1. Dizdâr

Dizdar, kaleleri daimi surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerin başı ve kale komutanıdır. Dizdarlar daima kalede bulunmaya ve gece gündüz kale içinde kalmaya mecbur idiler. Hatta Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmamaları kanunlarda sabitti (Sertoğlu, 1986: 89; Ünal, 2011: 204). Dizdarlar, Beylerbeyinin arzı üzerine ya da merkezden padişah beratı ile atanırdı ve görev süreleri boyunca her hangi bir kusuru olmadığı sürece görevinde kalırdı. Ama iki yılda bir beratının yenilenmesi gerekmekteydi (Gündüz, 2009: 29).

Osmanlı hukukuna göre Dizdârlık görevinin uygun bir kişiye verilmesi şart olup bu görev başkasına da geçebilirdi. Aynı zamanda görevinde olan dizdâr, kendi rızası ile görevini başka uygun bir kişiye verebilirdi, hatta bu görev şartları uygun ise oğullarında geçebilirdi. 18. yüzyıl kayıtlarında Erbil Kalesi'nde dizdarlık görevinde yetkili bir kişi bulunmaktaydı. 19 Ağustos 1714 (8 Şaban 1126) tarihinde Yusuf adında bir vatandaş Erbil Kalesi'nde dizdar olarak görev yapıyor ve günlüğü 30 akçe ulufe¹⁵den maaş alıyordu. Yusuf, kendi istediği üzerine ve rızasıyla görevinin Ömer'e verilmesini istemiş ancak Ömer bu görevi yapamadığı için Yeniçeri Ağası¹⁶ Hasan Efendi, günlük 30 akçe ulufe maaşla Ömer Veledeş¹⁷e bu görevin verilmesini istemiştir (BOA, A.E.III.AHMED., 4696/47).

3.1.1.2. Asakir-i Seyyare (Asakir-i Piyade)

Asker kelimesinin çoğul şekli olan Asakir kelimesi devlet ve devlet mallarının korumasında görevli olan ve bunun karşılığında maaş alan kişi demektir. Seyyar kelimesi ise hareketli, durmayan, yürüyen ve istikrarsız demektir (Şemseddin Sami, 1989: 753;936). Yani asakir-i seyyar, bir kişinin devamlı olarak görevinin başında

---

¹⁵ Ulufe; Osmanlılar'da, kapıkulu askerine, yani yeniçerilerle altı süvari bölüğüne, topçu, cebeci, top arabacısı ve sarayın, devlet teşkilatının muhtelif kademelerinde vazife görenlere üç ayda bir verilen maaştır (Sertoğlu, 1986: 348-349). Resmi sene hicri kameri olduğundan sıra ile her üç ayın birer harfi alınarak sırasıyla Muharrem, Safer, Rebiulevvel, ayları için masar; Rebiulahire, Cemazeyilevvel, Cemazeyilahire ayları için recec; Receb, Şaban, Ramazam ayları için reşen; Şevval, Zilkade, Zilhicce ayları için lezez tabiri kullanırdı. Ulufelerin muntazam verildiği zamanlarda birinci ulufe Muharrem'de, ikincisi Cemazeyilevvel'de üçüncü ve dördüncü ulufeler Şaban Ay içinde veya sonlarında verilirdi. Ancak mali darlık dolayısıyla hazinede para bulunmadığı zaman mevcib bu şekilde muntazam verilmezdi, aylarca gecikirdi ve bazen birkaç verilışı tedahülde kalırdı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bir yeniçeri yevmiyesi 5 akçe olarak XVII. yüzyılda 9 akçeye kadar çıktı hatta bu yüzyıl sonlarında ise 12 akçeye yükseldi (Ünal, 2011: 701-702).

¹⁶ Yeniçeri ağası; yeniçeri ocağının en büyük amiri ve komutanıdır. Devlet tarafından en ziyade itimat edilen kimseler bu makama getirilirdi (Uzunçarşılı, 1984, I: 180).

¹⁷ Veledeş; Farsça bir söz olup manası onun oğlu'dur. Kapıkulu süvarilerinin eskiden beri evlenmelerine müsaade olunmuştur ve doğan erkek çocuklarına bu isim verilirdi. Veledeşler yetişkin ise babalarının sağlığında, yetişkin deçillerse babalarının ölümünden sonra askerlik yaparlardı. Kapıkulu süvarisi vefat ettiği zaman oğluna yetimler için ayrılan paradan yevmiye tahsis olunur ve yetiştikten sonra şahitlerle sadrazamın huzuruna çıkarak süvari-zade olduğunu ispat edip bölüğe kaydolunurdu. Eğer süvari hayatta ise yetişkin oğlu varsa ve babası bölüğe yazılmasını arzu ediyorsa, kendi yevmiyesinden bir kısmını oğluna tahsis olunurdu. Ancak bu yalnız enderundan veya yeniçeri ocağından kapıkulu süvari bölüklerine çıkanlara mahsus bir imtiyazdı. Galatasaray'dan veya diğer yollardan kapıkulu süvarisi olanlar ise, ulufelerinden feragat etmek ve süvarilikten büsbütün çekilmek şartıyla yevmiyelerinden bir kısmı tahsis olunarak oğulları bölüğe kabul edilir ve asker olurlardı (Sertoğlu, 1986: 357-358).

rütbeli olarak devlet mallarının korumasında görevli olması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde asakir-i piyade; orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslı unsuru bulunan efrada verilen isimdir (Pakalın, 1993, II: 779).

19. yüzyıl belgelerinde Erbil'de asakir-i seyyare görevi ile konuşlanmış bir grubun varlığı belirlenmiştir. Erbil Kalesi'nde geçen bir olay anlatılırken bu görevde olan bir kişi hakkında bilgiler verilmiştir. Şehrizor sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Asakir-i seyyare (Asakir-i Piyade) görevinde olan Abbas, görev başında iken istemeyerek arkasında duran Ali adına birini öldürmüştür. Olayın araştırılmasının adından fetvahanenin verdiği fetva gereği kanununun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Bu yüzden de Ali'ye bir yıl zindan cezası verilmiştir (BOA, MVL., 773/63).

3.1.1.3. Çavuş

Çavuşluk, Bizans İmparatorluğu döneminde de varlığını koruyan ve Selçuklu geleneğinden Osmanlı Devlet'ine, geçen çok eski bir vazife olmuştur. Çavuş kelimesi ve müessesesi Osmanlı Devlet'inin kuruluşundan beri bir Selçuklu mirası olarak varlığını korumuştur. Çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde önemli bir çok görevi icra etmekteydi. Elçilik, siyasi haberleşme çavuşlar vasıtasıyla yapılır, idare ve memleket ahvalinin tetkikine de çavuşlar memur edilirdi. Zamanla bu hizmetlerin bir kısmı kapıcıbaşılara intikal ederken; sefaret gibi diğer konular da diğer memurlara tevdi olunmaya başlandı. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi muhtelif yerlerde muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunan Arap memleketlerinde bu kelime çavuş veya çaviş şeklinde kullanıldı (Pakalın, 1993, I: 332-334;335).

18. yüzyılda Erbil Kalesi'nde çavuşluk görevini icra edildiği görülmüştür. 10 Ağustos 1709 (3 Cemaziyelahire 1121) tarihli belgede Erbil'de bölükbaşı¹⁸, Ocakbaşı¹⁹ ve çavuş rütbelerinin bahsi geçmiştir. Erbil Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan uzak olması dolayısıyla Erbil'deki görevlilerin maaşlarını getirmek önemli bir problem haline gelmişti. Bunun sorunun halli için Musul valisi her yıl Musul mukataa²⁰ malından Erbil'deki askeri görevlilere maaş ödemiştir. Mukataa malından kalanı da bir yazı ile merkeze yollanırdı. Bu tarihteki bir yazı gereği bölükbaşı Han Ağa,

¹⁸ Bölükbaşı; Yeniçeri ocağı teşkilatında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen isimdir. Bölükbaşılardan içinde en kıdemli olana da baş bölükbaşı denirdi. Bölükbaşılar terfi ederse yayabaşı olurlardı ve altı bölükbaşı vardı (Uzunçarşılı, 1984, I: 217). Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı olurdu. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı (Pakalın, 1993, I: 242).

¹⁹ Ocakbaşı; Ocak teşkilatında, her bir ocağın kendisine ait olan ayrı kâtibi bulunmaktaydı. Yeniçeri kâtibi, cebeci kâtibi, top arabacıları ocağın kâtibi, topçu ocağı ve acemi ocağı gibi ve bu ocağın kâtibi ocağın işlerine dayanarak her ocağa farklı işlerde bulunurlardı. Yeniçeri kâtibi yeniçerilerin büyük ağalarından birisi olup (Uzunçarşılı, 1984, I: 175) yeniçerilerin ve acemi ocağı efradının maaş ve künye defterlerinin kayıtlarının tutardı. Yeniçeri kâtipleri Fatih dönemine kadar ocak zabıtları arasından seçilirken bu tarihten sonra bu makama tayinler dışardan seçildi. Ancak azil ve nasıpları sadrazam tarafından olurdu (Ünal, 2011: 733).

²⁰ Mukataa; devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu, mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, cizye mukataası, iskele mukataası, mizan mukataası vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimi ayrıca tek bir sancaktaki havass-ı hümayua kaydedildi. Bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu. Mukataalar, biri miri mukataa, öbürü malikâne olmak üzere iki sınıftı. Miri mukataaları her yıl veya iki, üç yılda bir tevcih olunur, malikâneler ise kaydıhayat şartıyla verilir (Ünal, 2011: 489).

Ocak kâtibi Osman Efendi ve Çavuş Mustafa, Erbil'de her yıl 540 kuruş maaş karşılığı askerlerin maaşlarını Musul mukataasından almak için meclisi şeri'ye imza atmışlardı (BOA, C.AS., 66/3132).

3.1.1.4. Cebhane (Cebehane)

Cebe, zırh anlamına gelir. Cebehane ise, yeniçeriler için ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, zırh, tolga gibi silahların yapımı, tamiri, toplanması ve bakımının yapıldığı yerd. Bu cephane İstanbul'dan başka kalelerde de bulunuyordu. Cebehanenin ihtiyaçları İstanbul cebehanesinden karşılanıyordu. Savaş zamanlarında cebeci tarafından silahlar cebehaneden savaş meydanına taşınır, savaştan sonrada yeniçerilere verilen silahlar yine cebeci tarafından toplanırdı ve bunların tamir ve bakımı yapılarak ve muhafazaya alınırdı (Ünal, 2013: 79). Erbil Kalesi'nde de Osmanlı Devleti'nin diğer kalelerinde olduğu gibi cebehane bulunmaktaydı. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçe yazarak cephaneden ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir. Bu yüzden Şehrizor beylerbeyi Hüseyin Paşa, Erbil halkının dilekçesini iki memur ile merkeze göndermiştir. Erbil'in merkeze uzak olmasından dolayı Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa tarafından Erbil cebehanesine zahire ve silah göndermesi istenmiş ve bu istek başmuhasebede kaydedilmiştir (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.1.1.5. Tophane

Eskiden top yapılan yere tophane denilirdi (Pakalın, 1993, III: 513). Tophane sadece top dökümünün yeri değildi aynı zamanda top ve güllerin depo edildiği yerd. Tophane veya top dökümhanelerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253). Top dökümhaneleri, İstanbul'un fethinden önce Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra top yapımının önemi artmıştır. Bunun üzerine Tophane kurulmuştur. Esas top fabrikası İstanbul'daki Tophane-i amire idi (Saydam, 2014: 415-416). İlk sabit top dökümhanesinin Edirne'de II. Murad tarafından tesis edildiği ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da kullanıldığı kabul edilir. Ancak bu tarihlerden önce Osmanlılar'ın farklı savaşlar için top döktüğü ve bunların bir kısmını seyyar top dökümhanelerinde imal ettiği bilinmektedir (Aydüz, 2012, XLI: 253).

Erbil Kalesi'nde de 18. yüzyılda tophane'nin varlığı bilinmektedir. 6 Aralık 1745 (12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizor eyaletindeki Erbil Kalesi'nde barut, kurşun ve zahire bittiği için Erbil halkı imzalı bir dilekçenin yazıldığı ve yukarıda zikredilen belgede Tophane adının geçtiği belirlenmiştir. (BOA, C.AS., 1149/51065).

3.2. Camiler

3.2.1. Muzaffareddin Kökbörü Camii

Erbil halkı İslam dinini kabul ettikten sonra İslam hizmetinde bulunmaya başlamıştır. İnançlarının gereği olarak ta camiler inşa etmişlerdir. Bu camilerden biri ve en önemlisi Muzaffareddin Kökbörü Camii idi. Ulu camii olarak ta adlandırıldı. Bu cami Erbil Kalesi'nin güneybatısına düşmekte olup Erbil Kalesi'nden bir kilometre uzaklıktadır. Zamanla cami yıkılıp sadece caminin minaresi kaldığı ve çölde bulunduğu

için halık arasında (Çöl Minaresi) olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Muzaffareddin Kökbörü tarafından yapıldığı için Muzaffareddin Kökbörü camii olarak da anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 258). Minarenin yüksekliğinin 70 metre olduğu ve içerisinde iki farklı girişi olan merdivenin bulunduğu bilinmektedir (el-Hasani, 1925: 34).

19. yüzyılın sonlarında Erbil'de Muzaffareddin Kökbörü Caminden başka Erbil'de yanı sıra 2 cami ve 1 mescid²¹ in daha varlığı bilinmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143). Ancak bu yıldan sonra 6 cami ve 2 mescid zikredilmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Bu cami ve mescidlerin isimleri Erbil Kalesi'nde yer alan Cami-i Kebir ve Haneka Mahallesi'nde yer alan Halidiye Camii idi. 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesi harap olduğundan Musul vilayetinden bu caminin tamiri istenmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Foto 3.20. Muzaffareddin Kökbörü Camii Minaresi-Erbil

<http://www.kurdipedia.org/default.aspx?lng=11&q=2012070814033571900>

erişim tarihi 24.10.2014 saat 12:20

---

²¹ Mescid caminin küçüğüne verilen addır (Ünal, 2011: 466). Mescid; Arapça secde edilecek namaz kılınacak yer demektir. Türklerde mescid tabiri büyük camilerin gayri ve mahalle aralarında ekseriye ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmişti (Pakalın, 1993, II: 488).

3.3. Türbeler

3.3.1. Sitti İmam Türbesi

Sitti İmam türbesi olarak bilinen bu mekan Yezdan Duht isimli bir rahip anısına yapılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında yaşayan Yezdan Duht Rum işgaline giren Erbil'de Rumlara casusluk ettikleri gerekçesiyle şehirde bulunan 9 rahip ve 111 kahin şehrin Sasani hakimi tarafından katl edildi. Katledilen rahiplerden biri de bugün Sitti İmam olarak bilinen Yezdan Duht isimli kadın rahipti (İsmael, 1970: 117). Yezdan Duht, kelime olarak Allah'ın kızı manasına gelmektedir. Sitti İmam ismi ile bilinen türbe, Baba Gurgur'un yakınında bulunmaktadır. Çok sade bir mezar olup, Erbil halkı mezarda kubbe kabul etmediği için kubbesizdir. Kadınlar Pazartesi ve Çarşamba günleri hastalarının iyileşmesi umuduyla bugün bile bu türbeyi ziyaret etmektedirler. Yezdan Duht, Erbil'de tutuklanan Hıristiyanlara kendi imkanları ile yemek ve ekmek temin etmiştir (Patros, 2009, III: 1048). Bu sebeple bugün bile bu türbenin bir çok Müslümanın ziyaret akınına uğraması ilginçtir.

3.3.2. Pençe-i Ali Türbesi

Şeyh Mustafa Nakşibendi Mescidi'nin karşısında yer alan türbe bir sur çevresinde yer almaktadır. Bazıları bu mezarı Abdulkadiri Kutbi'nin oğlu Erbilli'nin mezarı olarak tanımlamaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin gözetimi altında Erbilli buraya gömülmüştür. Mezarının üstüne yerleştirilen taşın üzerine Hz. Ali sağ elini koymuş ve parmakları taşın üstünde işlenmiştir. Bu sebeple türbe Pençe Ali türbesi olarak anılmaktadır (Hüseyin, 2013: 248-249).

3.3.3. Uzeyr Peygamber Türbesi

Bu mezar Erbil'in dışında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320).

3.3.4. İmam Muhammed Türbesi

Bu mezar Arap Mahallesi'de Muzaffareddin Kökbörü camii ve Uzeyr Peygamber türbesi arasında yer almaktadır (Hüseyin, 2013: 250-251). İmam Muhammed türbesi ile ilgi olarak 28 Kasım 1760 (19 Rabiulahire 1147) tarihinde Merkeze sunulan dilekçede Erbil kazasında vakî İmam Muhemmed Türbesi için türbedarlık görevinin boş kaldığı ve es-Seyyid Ubeydullah Bey'in berat-ı alışana dayanarak bu göreve talip olduğu belirtilmiştir (BOA, A.E.I. Mahmud., 7991).

3.3.5. Sultan Muzaffareddin Kökbörü Türbesi

1894 tarihi Osmanlı salnamesine göre bu türbe Erbil'in dışında bir mahallede bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 320). Erbil'in batısında yer alan türbe Muzaffareddin Kökbörü'nün mezarı olarak kabul edilse de ancak tarihçiler bu mezarı Muzaffareddin Kökbörü'nün babası Zeyneddin Ali Küçük'ün mezarı olduğunu rifayet edilmektedir (Hüseyin, 2013: 248).

4. ERBİL'İN İDARİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

4.1. Erbil Kazası'nın İdari Yapısı ve Yönetimi

Osmanlı idari sisteminde taşra teşkilatı esas itibariyle büyükten küçüğe doğru eyalet²², sancak²³, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kaza kelime anlamı ile “ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevreden köylerin teşkil ettiği idari bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadi, içtimai coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011: 389). Kaza ve nahiyelerde devleti, Zaim, Subaşı veya Voyvoda denilen ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse idari olarak temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Voyvoda bulunmayan kazaların idaresi; kadılar ve naipiler tarafından yönetilirdi. Çünkü kazada en yetkili görevli kadı idi. (Özkaya, 1985: 21-23).

Osmanlı Devleti döneminde Erbil, incelenen bu yüzyıllarda bazen sancak bazen kaza olarak isimlendirilmiştir. Örneğin incelemeye alınan belgelerde Erbil, 19 Eylül 1714 (10 Ramazan 1126), 14 Haziran 1754 (22 Şaban 1167) ve 1764 yılının Nisan ayının ortası (eva'il Şevval 1176) tarihlerinde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olarak sancak²⁴

²² Osmanlı devleti “eyalet” olarak büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Eyalet valisine Beylerbeyi, Farsça Mir-i Miran, Arapça Emirü'l-Liva denirdi (Sahillioğlu, 1991: 1233). Eyalet birkaç sancağın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Çadırcı, 1991: 10). Amacı da bu eyaletlerin iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Ayrıca her bir eyalet devletini savunmak için gerekli olan ve hissesine düşen askeri de yetiştirmekle görevli idi (Özkaya, 1985: 19). Beylerbeyi her türlü idari, askeri işlerden sorumlu olup eyaletteki ehl-i örfün ve ehl-i şer'in amiri idi. Beylerbeyliğe tayin olunanlara berat verilir ve Divan-ı Hümayun'de hil'at giyerek, arza girip el öperdi. Beylerbeyi göreve, kadının beratı inceleyip sahil olduğunu anlayarak sicile işleme ile başlamış olurdu. Ayrıca görev süresi başlangıçta uzundu, sonra çeşitli sebeplerle süre kısaltıldı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yıl olmuştur. Ehl-i örfen olan beylerbeyi ölümünden sonra bıraktığı mal devlet tarafından müsadere edilirdi (Saydam, 2014: 125-126). Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda yirmi sekiz eyalet olup şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizar, Halep, Karaman, Rakka, Diyarbekir, Adana, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora Eyalet-i, Cezayir idi (Özkaya, 1985: 19). Tanzimat reformlarıyla eyaletlerin adı değişti vilayet oldu, beylerbeyinin yerine vali aldı (Saydam, 2014: 128).

²³ Sancak; eyaletin bir alt birimi olan sancak Türkçe bir kelime olup “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında gelir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demektir. Savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alametinin konulduğu “bayrak” da sancak ile aşağı yukarı aynı manaya gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır (Ünal, 2013: 227). Sancak yöneticisine Türkçe Sancakbeyi, Farsça Mir-i Liva denilirdi. Arapça pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir (Sahillioğlu, 1991, 1233). Ayrıca sancağın teşekkülünde coğrafi, etnik ve tarih şartları rol oynamıştır, sancakların isimleri, arazi büyüklükleri ve sayıları arasında değişmiştir. 19. yüzyıl başlarında 290 kadar sancak bulunmaktaydı. Ayrıca örf ve adetleri, coğrafi, etnik, sosyal, dini ve iktisadi farklılıklara göre her sancak için ayrı kanunname tertip etmiştir. Sancak, sancakbeyi tarafından yönetilmektedir. Sancakbeyi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadısına berat almak için durumu bildirir ve merkeze müracaat eder, daha sonra o yerin kadısının beratı sicile işleme ile göreve başlardı (Saydam, 2014: 128-129). Tanzimat'tan sonra sancak yönetiminde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak yerine liva tabiri kullanılarak en büyük mülki amiri mutasarrıf diye adlandırıldı. İdare Liva Meclisler'i teşkil edildi. Mutasarrıf Liva Meclisi'nde İdari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri yapılırdı. Bu meclislerde mutasarrıftan başka kadı, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri üye idiler (Saydam, 2014: 132).

²⁴ bk. EK- 3.

olarak yer almıştır (BOA, İE.TCT., 23/2422; BOA, C.TZ., 139/6929; BOA, AE..III.MUSTAFA., 106/8079).

19. yüzyılın başlarında da Erbil'in Şehrizar (Kerkük) eyaletinin bir kazası olarak (Sahillioğlu, 1991: 1253) bazı belgelerde sancak olarak nitelendirildiği görülmüştür. Keza 12 Mayıs 1821 (9 Şaban 1236) ve 17 Mayıs 1857 (23 Ramazan 1273) yıllarında Erbil bir sancak olarak Şehrizar Eyaleti'ne bağlıdır (BOA, C.TZ., 86/4278; BOA, MVL., 309/40). Daha sonra Osmanlı Devlet idaresinde bir çok yeniliğe gidilmiş ve Musul bölgesi de bu değişime tabi tutulmuştur. 1879 yılında vilayet yapılan Musul'a, Kerkük ve Süleymaniye sancakları bağlanırken, Erbil, Raniye, Revanduz, Kırî ve Köysancak gibi kazalar da Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı olmak suretiyle Musul'a bağlanmıştır (el-Azzavi, 1955, VII: 168-269). Aynı şekilde Şemseddin Sami de eserinde 19. yüzyılda Erbil'den Musul Eyaleti'nin Şehrizar (Kerkük) sancağına bağlı bir kaza olarak bahsetmekteydi (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

4.1.1. Belediye

4.1.1.1. Belediye Meclisi'nin Üyeleri ve Seçimleri

Kayıtlara göre 1875 yılında kurlan Erbil belediyesi (Nısar, 2005: 264), belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktadır. Belediye ya da idare meclisinin üyeleri şehir veya kasaba sakinlerinin sayısı ve şehrin büyüklüğüne göre 6 ile 12 kişi arasında değişen sayıdan oluşmakta olup, iki senede bir kura ile değiştirilirdi (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum halkın yönetime katılması için Osmanlı Devleti tarafından izlenen bir politika olmuştur. Üyelik şartları şehir ya da kasaba sakinlerinden yaşı otuzu tamamlamış, Türkçe konuşabilen ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca bu kişilerin hiç kimsenin hizmetinde bulunmamaları ve yabancı imtiyazlarına sahip olmamış olmaları gerekmektedir (Nısar, 2005: 145). Senede en az 50 kuruş emlak vergisi vermesi gerekiyordu (Ortaylı, 1994, I: 317). Bu durum meclis üyesi olan kişinin, mülk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart, Belediye İdaresi'nde zengin ve nüfuzlu insanların göreve gelmesine neden oluyordu (Nısar, 2005: 145). Örnek olarak Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Erbil İdare Meclisi'nde üye olarak şehrin ileri gelenlerinden Abdullah Ağa iken (BOA, DH.MKT., 316/6), 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) tarihinde ki diğer idare meclisi üyesi yine Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesinin müdürü, Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi idi (BOA, MF.MKT., 129/81).

Belediye Meclisi seçimi her dört yılda bir Eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılırdı. Nüfusu üç bine kadar olan yerlerde 12 üye seçilirdi. Nüfusu üç binden beş bine kadar olan yerlerde, üç binden yukarı her beş yüz nüfus için bir üye daha seçilirdi. Nüfus miktarı arttıkça seçilecek üye sayısının artması kuralı kanuna göre yapılırdı. Erbil Belediye Meclisi'nin seçilen üyeleri 1891 yılında Derviş Ağa, Mahmud Efendi, Veli Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılının üyeleri ise Muhammed Efendi, Hüseyin Efendi, Molla Mahmud ve Hoca Elyahu'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.2. Belediye Reisi

Belediyelerin kurulmasıyla üyelerinin yanısıra belediye başkanı seçimi de belli kural ve şartlar dahilinde yapılmaktaydı. 1877 belediye kanununun IV. maddesine göre belediye reis adayları Belediye Meclisi tarafından seçilirdi. Seçilen adayların isim listesi

Vilayet İdare Meclisi'ne giderdi. 1877 belediye kanununun 42 maddesine göre 4 yıl görev süresi ile belediye reisi seçilirdi. Buna göre;

1. Belediye Meclisi Belediye Başkanı başkanlığında haftada iki kere toplanır.
2. Yönetim kurulu yetkisindeki tüm kararlar Belediye Meclis tarafından uygulanır.
3. İthalat gözetimi Belediye Meclisi tarafından yapılır.
4. İthalat gelir ve giderleri resmi devlet gazetesinde yayınlanır.
5. Belediye Meclisi, ithalat ve giderlerinin aylık özetlerini Vilayet İdare Meclisi'ne gönderir ve Meclis-i İdare Heyeti tarafından bütçe hazırlanarak Belediye Meclisi'ne gönderilir.
6. Belediye Başkanı belediye işlerini yönetir ve memurları tayin ederdi (Nısar, 2005: 151-152).

1891-1894 yılları arasında Erbil'in belediye reisi Hacı Ahmed Ağa'ydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.1.3. Belediye İdare Bölümleri

1877 yılı Belediye kanununa göre idari yönetim, bir çok şubeye ayrılmış olup, her bir bölüm kendi ihtisasına göre yönetilirdi, Erbil'deki belediye ihtisas şubeleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. Muhasebe bölümü: Muhasebe bölümü Sandık Emni Abdullah Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) isimli bir memur başkanlığında ve birkaç kâtip yardımcısı ile çalışmaktaydı. Bu birim Belediyeye ait mali işler, ithalat ve ihracat işleriyle ilgilenmekteydi. Sandık emni her akşam belediye başkanına gelerek, mali detayları verirdi. Sandık Emni, başkanın rızası olmadan herhangi bir miktarda ödeme yapamazdı (Nısar, 2005: 158). 1891 yılındaki sandık emni Abdullah Efendi'den sonra yerine 1894 yılında Baruc Efendi geçmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

2. Tahrir Bölümü: Tahrir, nüfus ve arazi kaydı gibi bilgilerin yazılması işidir (Pakalın, 1993, III: 376). Osmanlılar, yeni zaptettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi nisbetlerini tayin ve tesbit maksadıyla muntazam olarak yazardı ve bu işlem altında yapılan kayıtlara tahrir denirdi. Tahrirler otuz senede bir tekrar edilirdi; ancak bazen bir bölgede toprak tasarruf edenler arasındaki ihtilafların çoğalması veya halkın, vergilerin adaletsizliğinden fazlaca sızlanması, göçler veya salgın hastalıklar neticesinde kısa bir zamanda hâsıl olan büyük nüfus değişiklikleri gibi sebepler yüzünden tahrirler yenilenebilirdi (Sertoğlu, 1986: 326-327).

Belediyedeki tahrir bölümünde başkâtip ile birlikte birkaç yardımcısı bulunmaktaydı. Başkâtib, belediye reisine karşı sorumlu idi. Belediye Meclisi kararlarını kayıt ederdi ve yayınlanan kitapları kaydetmek için dosya düzenlerdi. Bu bölümde mülk ve nüfus memurları bulunurdu. Bunlarda her türlü mülk, belediye sınırları içinde belediyenin özel kayıtlarında kayıt altına alınırdı ve bu kayıtlarda mülkün sokak adı, numarası, sahibin adı ve ikameti belirtilirdi. Doğum ve ölüm kayıtları ile kişilerin adları da bu kayıtlarda açıklanırdı (Nısar, 2005: 159). Erbil'in bu dönemde ki kâtipleri sadece şunlar tespit edilebilmiştir. 1891 yılında Yusuf Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tahir Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

3. Belediye Sağlık Hizmetleri: 1871 yılında çıkarılan kanuna göre her belediyenin şehirlerde bir doktor ve doktor yardımcısı ataması gerekirdi. Bu doktorlar haftada iki gün hastaların tedavisini ücretsiz olarak yapardı. Ayrıca şehirlerde fakirlere ücretsiz ilaç vermek için eczane açılması istenmiştir. Basra, Bağdat, Musul,

Süleymaniye, Kerkük, Kerbela, Hanekin ve Hilla gibi büyük şehirlerde Sağlık Bölümü vardı. Ancak Irak'ın başka şehirlerinde Osmanlı'nın son dönemine kadar doktor bulunmamaktaydı (Nisar, 2005: 161,162). Ancak kriz dönemlerinde ilaç tedariki için bu şehirlere kısa bir süre için doktor gönderilmiştir. Mesela Kolera hastalığının yaygın olduğu yıllarda hastalığın Irak ve Erbil'e de sıçraması üzerine Osmanlı Devleti bu hastalığı kontrol altına almak için tedbirler almıştır. 29 Haziran 1890 (14 Zilkade 1307) tarihinde Sıhhiye Nezareti bu hastalığın Erbil'de de yayılmaması, hastalığın bir askeri tabip tarafından kontrol edilmesi ve çözüm bulunması için tedbirler alınması hakkında belirlemeler yapılmıştır (BOA, Y.PRK.SH., 3/19). Ayrıca bu hastalığı kontrol etmek için aynı yıl 9 Temmuz 1890 (21 Zilkade 1307) tarihinde Musul Valisi Sıhhiye Nezareti'ne bilgi vererek binbaşı Abdurrahman Efendi'nin Erbil'de doktorluk mesleğine başladığını belirtmiştir. Musul vilayeti bu doktordan hastalık hakkında rapor istemiştir. Ancak doktor raporu yollamamıştır. Erbil kaymakamı telegraf yoluyla Musul Valisi'ne bilgi göndererek şöyle yazmıştır; “dün akşam saat 12 hatta bugün akşam saat 2'ye kadar 47 hasta vardı, 21 hasta ve 6 eski hastalardan toplam 27 kişi hayatını kaybetti”. Aynı yıl doktor Abdurrahman Efendi, Musul Valisi'ne rapor göndermiştir, 107 kişinin bu hastalığa yakalandığını ve 73 hastanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 62/7).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doktorlar belediye'ye bağlıydı ve belediye tarafından tayin edilirdi. Erbil belediyesinde de bir Sağlık Bölümü bulunmaktaydı. Bu birim doktor tayin etmek, sağlıkla ilgili ihtiyaçları temin etmek, doktor ve çalışanların maaşını karşılamak gibi işlerden sorumluydu. 7 Haziran 1894 (3 Zilhicce 1311) tarihinde Umum-i Mekatib-i Askeriye, Şahane Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Kerkük sancağında Erbil kazası için bir doktor gerektiği söylenerek doktor tayini talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 246/36). Bu bilgiye dayanarak Erbil'de bu dönemde herhangi bir doktorun olmadığı görülmektedir. Sonrasında ise 30 Ocak 1895 (3 Şaban 1312) tarihinde Musul'un Belediye Tababeti'nde Erbil için bir tabip bulunması ve tayini hakkında bir isteğin yapıldığı görülmüştür (BOA, DH.MKT., 285/7). Bu isteğe binaen 29 Ekim 1899 (23 Cemaziyelahir 1317) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne bir yazılan bir yazı münasebetiyle Musul vilayeti dahilinde bulunan Erbil belediyesi Sağlık bölümüne İshak Harun Efendi tayin oldu. İshak Harun Efendi hasta olması sebebi ile Erbil'e gitmek istemiyordu. Hastalığını kontrol ettirdikten sonra sağlığının iyi olduğunu anlamış ve en kısa zamanda işine başlamıştır (BOA, DH.MKT., 2262/71). Görevine gitmek istemediği bu dönemde devlet tarafından kendisine verilen 150 Osmanlı lirası olan maaşı Sağlık bölümüne iade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2275/16).

4.1.2. Kaza İdare Meclisi

4.1.2.1. Kaymakam

Kaymakam, bir görevlinin yerine vekil olarak kalan kimsedir. Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri teşkilatında bazı görevliler için kullanılmış bir ünvan ve terim idi. Bu ünvan veya terim 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Tanzimat dönemi öncesinde faaliyet gösteren muhassıl-ı emvallik terimi kaldırılarak yerine 1842 yılında kaymakamlık terimi kullanılmaya başlandı ve kaymakamlar Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak tayinleri buradan yapılmaktaydı. En son Tanzimat döneminde geniş idari reformlar yapılarak 1864'ten itibaren sancağın yönetimi kaymakamdan alınıp mutasarrıfa bırakılmıştı (Özkaya, 2002, XXV: 84-85). Erbil'de de belirtilen tarihten sonra kaymakam görevlileri bulunmaktaydı (bk. Tablo 4.1.).

Osmanlı Devleti idare sisteminde ve devlet idaresinde görevliler arasında değişimler olduğu görülmektedir. Bir görevlinin yeri başka görevli ile değiştirildiği ya da görevli kişinin görev süresi bitince başka yerde yine aynı göreve çalıştığı görülmektedir. 9 Mayıs 1899 (28 Zilhicce 1316) tarihinde Musul vilayetine gönderilen bir yazıda Salahiye kaymakamlığına Erbil kaymakamı Ruşdi Efendi ve onun yerine Zibar kaymakamı Abdullah Bey atanmıştır (BOA, DH.MKT., 2194/78). Ayrıca Şehrizar sancağına bağlı olan Erbil kazasında kaymakam Ruşdi Efendi 4 Kasım 1886 (6 Safer 1304) tarihinde ölünce yerine Raniye kaymakamı Abdullah Efendi getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1375/64).

19. yüzyılların sonlarında Erbil'de görev yapan kaymakamlar tabloda gösterilmiştir. 1886 yılında Erbil kazasında Ruşdi Efendi kaymakamlık yapmış ve 1891-1892 yıllarında Abdullah Paşa, 1894 yılında Abdullah Efendi, 1896 yılında İbrahim Bey, 1899 yılında Abdullah Bey ve 1900 yılında da Abdullah Muhlis Bey isimleri bu makamla anılmıştır.

Tablo 4.1. Erbil Kaymakamları:

yıl	Kaymakamların adı
Ruşdi Efendi	1886 (1304) ²⁵
Abdullah Paşa	1891-1892 (1308-1310) ²⁶
Abdullah Efendi	1894 (1312) ²⁷
İbrahim Bey	1896 (1314) ²⁸
Abdullah Bey	1899 (1316) ²⁹
Abdullah Muhlis Bey	1900 (1317) ³⁰

4.1.2.2. Kaza İdare Meclisi'nin Seçilen Üyeleri

Kaza İdare Meclisi başkanlığı Kaymakam tarafından yürütülürdü. Nizamnamelere göre kaza idari meclisleri 4 üyeden oluşurken bu üyelerden ikisi müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşurdu. Bu meclisin görevi köylerin yolunu inşa etmek, ziraat ve ticaretin ilerleyişini kontrol etmektir. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmişlerdir (Çadircı, 1991: 259-260; Saydam, 2014: 136).

Meclis üyeleri halkın temsilcisi olarak onların sorunlarının çözümü için çalışırlardı. Erbil meclisinin 1891 yılındaki üyeleri Muhammed Said Ağa, Hızır Ağa, Nuri Efendi ve Hanna Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Bu isimlerden Muhammed Said Ağa ve Hızır Ağa'nın müslüman; Nuri Efendi ve Hanna Ağa'nın gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1894 yılının üyeleri ise Hacı Hızır Efendi, Seyyid Abdullah Ağa, Hoca Anton Efendi ve Hoca Nuri Efendiydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168). İdare meclisi üyelerini seçmek için ise üyelerin isimlerini tefrik meclisine iletir; üyelerin adları buradan köy meclislerine gider daha sonra bu adlar yine kazaların tefrik meclisine döner, bu meclis iki ad seçerek kaymakama gönderirdi. Kaymakam'da

²⁵ BOA, DH.MKT., 1375/64.

²⁶ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; BOA, DH.MKT., 1983/23; BOA, DH.MKT., 1967/118.

²⁷ Musul vilayet Salnamesi, 1312: 167.

²⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

²⁹ BOA, DH.MKT., 2194/78.

³⁰ BOA, DH.MKT., 2260/12.

bu isimeri asıl üyeyi seçmek için mutasarrıfa verirdi. Üyelerin seçilmesi için bir takım şartlar vardı bu şartlara göre; üye her yıl 500 kuruş vergi ödemek zorundaydı. Ancak kaza üyelerinin vergisi daha az miktardaydı. Ayrıca Osmanlı toplumuna mensup, okuma yazma bilmesi ve 30 yaşından büyük olması gerekiyordu. Ancak adayların seçilmesi için bu şartlar sadece kâğıt üzerindeydi. Aksine kaza, liva ve vilayetlerdeki üyeler, güç sahipleri arasından seçilirlerdi (Çadircı, 1991: 261). Bu üyelerden biri Hızır Efendi Ağa'dır ve farklı tarihlerde adı geçtiği görülmektedir, 17 Aralık 1891 (15 Cemaziyevvel 1308), 11 Ağustos 1891 (5 Muharrem 1309) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerde bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 1902/71; BOA, DH.MKT., 316/5; BOA, DH.MKT., 1753/92) ve Abdullah Ağa 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311) ve 7 Aralık 1894 (8 Cemaziyelahire 1312) tarihlerinde meclisi idare üyelerinden biri olarak adı belgelerde geçmiştir (BOA, DH.MKT., 208/57; BOA, DH.MKT., 316/6).

4.1.2.3. Kaza İdare Meclisi'nin Esas Üyeleri

Kaza İdare Meclisi'nin esas üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naip (kadı vakili) ve müftü'den oluşmaktadır (Çadircı, 1991: 259).

4.1.2.3.1. Mal Müdürü

Müdür kelimesi bir yerin idaresini yönetmek demektir; yani resmi dairede idareyi elinde bulunduran bir memurdur (Şemseddin Sami, 1989: 1316). Bu memur kazada maliye işlerini idare eden memurdur (Devellioğlu, 2008: 577). Ancak mal müdürü sancakta sancağın muhasebecisine ve vilayette vilayetin defterdarına eşittir (Şemseddin Sami, 1989: 1316). 19. yüzyılda Erbil'de Mal Müdürü bulunmaktaydı, 1891-1892 yılında Veli Efendi ve 1894-1895 yılında da Zeynel Efendi'nin bu görevde adları geçmektedir (bk. Tablo 4.2.).

Tablo 4.2. Erbil'in Mal Müdürleri:

Yıl	Erbil'deki mal müdürlerinin isimleri
Veli Efendi	1891-1892 (1308-1309) ³¹
Zeynel Efendi	1894-1895 (1312-1313) ³²

4.1.2.3.2. Tahrirat Kâtibi

Tahrirat posta ile gönderilen resmi mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011: 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cemidir. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı. Tahrirat kâtibi ise kazalarda yazı işleriyle vazifeli görevlilerdir (Pakalın, 1993, III: 377). Safvet Efendi 1891-1894 yılında Erbil'de bu görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

³¹ Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Mal müdürü Veli Efendi 1892 ölünce ailesi 27 Kasım 1894 (28 Cemaziyevvel 1312) tarihinde bir arzuhalı devlete verirken bir miktar maaş kesilmesi istenmiştir. Bu yüzden 3 yıl, 8 ay ve 17 gün görevinde kalan Veli Efendi'nin araştırmasından sonra 150 kuruş ailesi için sağlanmıştır. Buda emeklilik maaşı diye bilinir (BOA, ŞD., 933/23).

³² Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167; BOA, DH.ŞFR., 217/76.

4.1.2.3.3. Müftü

Şer'i meseler hakkında sorulan suallere cevap veren kişidir. Yani Müftü'nün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şeri'atın görüşünü de içeren beyandan ibaretti. Bu bakımdan kadı, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeri'atın gösterdiği yolu bildirir (E.Üçyiğit, 1977, XXV: 9). Kazalarda naipen başka müftü kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadıların tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva³³ için müftüye başvurabilirdi ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi ancak müftü bir mesele hakkında dini görüşünü bildiriyordu bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabiliyordu. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazalarda halkın sadece dini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve hukuki konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013: 241).

Erbil'de Müftü aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nde İdare Meclisi'nin üyesi olarak görevli idi. 1891-1894 yıllarında Abdurrahman Efendi'dir. O görev yapan Erbil'in müftüsü olarak Kaza İdare Meclisi'nde üyeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 130; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Osmanlı Devleti'nde fetvahane kurumu müftülerin aktif görev aldığı yerler olmuştur. Bu kurum şeyhülislam bünyesinde görev yapmaktaydı (Koca, 1995, XII: 496). Ancak Erbil'de bir fetvahane müessesesi bulunmadığından Erbil Müftüsü, kazada idare meclisi üyeliği görevinde bulunması nedeniyle bu konuda gelen sorunları çözmek ve karar almak için bazı araştırmaları fetvahaneye göndermiştir. Fetvahane fetva vererek kadının karar vermesine yardımcı olurdu. Bunun için Erbil'de fetvahane olmasada müftünün Kaza İdare Meclisi'nde bulunarak bu işi yaptığı söylenebilir. Eğer fetvahane binası varsa müftü hem Kaza İdare Meclisi'nde bir üye olarak hem de fetvahane görevini sürdürmüştür. Mesela Şehrizar sancağına bağlı Erbil kazasında 21 Ağustos 1864 (18 Rabiulevvel 1281) tarihinde kalenin Saray Mahallesi'nde Abbas, Asakir-i Seyyare görevindeydi. Görev başındayken istemeden silahla kazara Ali adında bir kişiyi öldürmüştü. Araştırmanın sonucu fetvahaneye yollanmış ve kanunun 182. maddesine göre eğer bir kişi başka kişiyi istemeden öldürürse altı aydan iki yıla kadar hapis cezası alırdı. Abbas'da görev başındayken istemeden birinin ölümüne sebep olduğu için bir yıl hapis cezası almış ve fetvahane bu cezayı uygun görmüştür (BOA, MVL., 773/63).

Ayrıca Bağdat valisi tarafından iki mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve bu mazbataların birinde Bağdat kadısı 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Bunun üzere Bağdat kadısı fetvahanenin sonucuna dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkına sahip olmaması ve mirasın hepsini eşi, Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda da Şems Hatun'un kardeşi Mahmud Tersaney-i Amire'de beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

³³ Fıkhi bir meselenin dini-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. Ayrıca fetva usulü dört mezhebin fıkhi alimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak icihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünün aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Bazı alimlere göre bazı meselerde müftü kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe fetva vermesi günah idi. Diğer bir grup bazı meselerde başka mezhebin hükmüyle amel etmesi veya fetva vermesi doğru olmadığını anlattılar. Yani müftü fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerekiyordu (Atar, 1995, XII: 486-491).

4.1.2.3.4. Naib

Naib; vekaleten birinin yerini alan, birinin yerini tutan anlamına gelmektedir. Naib, İslâm kültüründe idari, dini ve hukuki bir terim olarak kullanılmıştır (İ.Parmaksızoğlu, 1977, XXV: 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naib” ve çoğulu olarak “nüvvab” denilirdi. İkincisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naib denirdi. Eskiden kadı görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dâhilindeki nahiyeleri naib adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naib ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995: 206). Yani kadı belli bir görev yada belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul'da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (Özcan, 1994: 399). Naip, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014: 302).

Osmanlı Devleti'nde büyük olan bazı kazalarda serbest bir mahkeme binası bulunurken bazı kazalarda özellikle küçük olan kazalarda mahkeme binası bulunmamıştır (Beşirli, 2005: 105). Ancak Musul Vilayet Salnamesine göre Erbil'de bir Bidayet Mahkemesinin varlığı kesin olmakla beraber bu mahkemeye ait bir binanın varlığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Erbil Bidayet Mahkemesinde kadı yerine görevli olan naib, aynı zamanda Erbil'in Kaza İdare Meclisi'nin esas üyesi olarak görev almıştır. 1891-1892 yıllarında Erbil'in naibi Ahmed Efendi idi. 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahir 1308) tarihinde bir memur görevine giderken Hemevend aşiretinin çeteleri tarafından yolu kesilmiş ve 40 bin kuruş ve eşyasını elinden alınmışlardı. Erbil naibi bir yazı ile bu durumu Musul vilayetine bildirmiştir (BOA, DH.MKT., 1800/36). Bir yıl sonra 2 Aralık 1891 (29 Rabiulahire 1309) tarihinde Erbil naibi bir başka yazı daha göndererek bu kişinin ailesinin 20 kişiden oluştuğunu ve hallerinin perişan olduğunu belirtmiş ve Musul vilayetinden çalınan paranın iadesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1896/119). 1894 yılında ki Erbil naibi ise Seyyid Halil Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

Erbil'de Bidayet Mahkemesinin yanı sıra Naib bulunurken diğer taraftan Mahkeme Meclisi de bulunurdu, bu meclisin üyeleri ise, 15 Eylül 1894 (14 Rabiulevvel 1312) tarihinde Abdurrahman Doğramacızade Efendi (BOA, DH.MKT., 294/33; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167) ve 15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312) Hacı Reşid Efendi Bidayet Mahkemesi'nde üye idiler (BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

4.1.3. Kâtip

Kâtip yazıcı, müstensih demektir. Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlardır. Tahrirleri yapan eminlerin yanında da birer kâtip bulunurdu (Ünal, 2011: 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görüldü. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve

ilmi öğrenmeleri için başta Sarf, Nahiv ve Lügat olmak üzere Meani, Beyan Bedii, Şiir, İnşa, Edebiyat gibi edebi ilimler, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hadis-i Şerifler; Atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, Tarih, Coğrafyanın yanı sıra Örfi Hukuk okuyabilmeleri de gerekiyordu. Ayrıca kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir (İpşirli, 1994, I: 192-194).

Katipler bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmak idiler. Bunlar arasında kaza meclisi, belediye, kadılık, mahkeme gibi daireleri sayabiliriz. Erbil'de 1891 yılında Seyyid Emin Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da Tevfik Efendi Kuştepe nahiyesinde vergi kâtibi olarak bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Nüfus Kalemîyesi³⁴ kâtipleri bir kişiden fazla olurdu. Keza 1894 yılında Hasan Efendi bu makamda bulunmakta iken 1891-1894 yıllarında Reşid Efendi'nin adı da bu makamda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167). Bunun yanısıra incelenen belgelerde görüldüğü üzere Abdulvahab Ağazade de 1894 yılında bu görevde bulunmaktaydı (BOA, DH.MKT., 311/4).

13 Ekim 1900 (18 Cemaziyelahir 1318) tarihli Musul vilayeti tarafından düzenlenen bir belgeye göre de Erbil'in nüfus katibi Hüseyin Tahsin Efendi idi ve onun vefatının ardından yerine Abdulkadir Efendi'nin geçmesi ve kendisine ayda 125 kuruş maaş bağlanması isteğinin muhasebeden talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT., 2437/32).

Mahkeme kâtipleri yargılama sırasında kadının en önemli yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahkeme kâtipleri, Kadının vermiş olduğu kararlar için belirlenmiş olan "sak usulüne" uygun olarak bu kararları deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş kişilerdir. Bu katipler aynı tür davaların daima aynı şekilde yazılmasında ve böylece yargılama sırasında bir eksikliğin olmamasında önemli roller üstlenmişlerdir (Aydın, 1994, I: 401).

Mahkemede görevli olarak başkatib ve katipler bulunurdu. Başkatip; kadı ya da naiplerin görev süreleri sonunda mülazemet için İstanbul'a gitmeleri, istifa etmeleri ya da ölümleri halinde mahkemeye vekalet ederlerdi. Ayrıca naiplerin çeşitli sebeplerle mahkemeye gelemeyecekleri bir iki günlük süre içinde de başkatipler vekil olarak atanırdı. Mahkeme başkatiblerinin meselelere vakıf, doğru, dindar, emin olmaları gerekiyordu (Beşirli, 2005: 115) ve mahkeme kâtipleri birçok şer'î ve örfî mevzuatı bilmek zorundaydılar. Şer'îye kâtipleri kadılık, kazaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren genellikle ta'lik hattını kullanan bir zümre oluşturdu (İpşirli, 1994, I: 194, 195).

Erbil'in Bidayet Mahkemesi'nde başkatip ve ikinci katip bulunurdu. 1891 yılında birinci katib Davud Efendi ve ikinci katib Hurşid Efendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 1894 yılında da başkatip Davud Muhlis Efendi ve ikinci katib Abdullah Efendi'ydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167).

---

³⁴ Nüfus kalemîyesi; kalemîye kitabet sınıfına mensup olan rütbedir (Şemseddin Sami, 1989: 1081). Nüfus kalemîyesi ise nüfus kitabeti meşgul olan memurdur.

4.1.4. Müdür

19. yüzyılın ortasında kadıların idari güçlerinin zayıflaması ile 1842 yılında Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir (Beşirli, 2005: 24; Saydam, 2014: 135). Erbil kazasında 19. Yüzyılın sonlarında müdürlük görevi yapanlar aşağıda gösterildiği gibi tesbit edilmiştir. (bk. Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Erbil'in Kazası Müdürleri

Yıl	Müdürlerin adı
Ali Bey	1850 (1270) ³⁵
Selim Ağa	1857 (1273) ³⁶
Nuri Bey	1858 (1274) ³⁷
Tuzcizade Edhem Efendi	1858 (1274) ³⁸
Tevfik Ağa	1862 (1278) ³⁹

Osmanlı Devleti'nde halkın önde gelenlerinden tayin edilen bu kaza müdürlerine önceleri maaş ve benzeri maddi gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi. Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccanen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Nitekim bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştır ki hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahalli yöneticilere sorduğunda hemen hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda da bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdir (Saydam, 2014: 135-136). Erbil'de bu dönemden sonra müdür maaşı 3 bin kuruş oldu. Şehrizar sancağı dahilindeki Erbil kazası müdürü Selim Ağa'nın ölümünden sonra 1 Ekim 1861 (26 Rabiulevvel 1278) tarihinde Meclis-i Vala'ya gönderilen bir mazbata gereği Tevfik Ağa vekaleten yerine geçmiştir ve maaşı 3 bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, MVL., 759/91). Aynı şekilde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürü Ali Bey 11 Şubat 1858 (26 Cemaziyelahire 1274) tarihinde azl olduktan sonra yerine Nuri Bey getirilmiş ve aylık 3 bin kuruş maaş belirlendikten sonra bu durum Meclis-i Vala'ya sonra da hazineye bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 95/77). Ancak 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizar Eyaleti dahilindeki Erbil kazası müdürlüğünde bulunan Nuri Bey görevinde başarılı olamadığı için yerine Tuzcuzade Edhem Efendi 3 bin kuruş maaş ile atanmıştır. Bu durum Meclis-i Vala, Maliye Nezareti ve Şehrizar mutasarrıfına bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

4.1.5. Posta ve Telgraf

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerin de bulunmuştur. ancak

³⁵ BOA, A.DVN., 95/85.

³⁶ BOA, MVL., 309/40.

³⁷ BOA, A.MKT.MVL., 95/77.

³⁸ BOA, A.MKT.MVL., 99/23.

³⁹ BOA, MVL., 759/91.

zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. İncelenen dönemde 19. yüzyıllar da Osmanlı Devleti'nde bu görevi merkezde Posta ve Telgraf Nezareti yürütmekteydi.

Emevi ve abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri, ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991: 271-272). İslam Devletlerinin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum olma niteliğine erişmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze, yani İstanbul'a uzak olması; idari, siyasi haberler ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak-menzilhaneler yoluyla yapılmıştır. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar'da posta görevlilerine ulak veya tatar denirdi. Ancak menzil teşkilâtının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilâtı kaldırıldı ve posta sistemi kurmak amacıyla 1834'te harekete geçildi ve bu işin düzenlenmesi için Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilerek yol açıldı, hatta II. Mahmud faytonla Kartal'a kadar gitti. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi, her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklık gösterildi; bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilâtının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, XLII: 78-79).

19. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet. II. Mahmud zamanında Osmanlı devletli olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir (Harekât, 1992, V: 500). Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Yazılıcı, 1989: 346). 19. yüzyılda Erbil'de posta ve telgraf memuru ve müdürü bulunmaktaydı. Vehid Efendi 1891 yılında telgraf memuruydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında da posta ve telgraf müdürü Neşet Efendi, telgraf paylaşım görevlisi ise Sultan Ağa idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 168).

4.1.6. İdare Sisteminde Mükafaat ve Ceza

4.1.6.1. İdare Sisteminde Mükafaat

Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerde olan kişilere ceza ve ödül verilmekteydi. Görevini iyi yapan ve işlerini güzel yönetenler devlet tarafından ödüllendirilirdi, bu da madalya, nişan ve rütbe gibi ödüller verilmekle gerçekleştirilirdi. Mukafaat alanlara madalya, nişan veya rütbe olarak bazen de rütbe ve nişan birlikte verilmekteydi ya da sadece rütbe verilirdi. Erbil kazasında idari memurlara hem nişan hem de rütbe verilmiştir.

Nişan; sözlükte “alamet, işaret” anlamlarına geliyordu. Nişan kelimesi Farsça olup Osmanlı bürokrasisinde değişik manalarda kullanılmıştır. Padişahın tuğrasını taşıyan belgelere “nişan-ı hümayun” da denirdi (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Nişan Avrupa kültürüne aittir, ancak Osmanlı Devleti'nde çok geç kullanılan madalya ve nişan askeri, mülki ve idari personele, halktan kişilere ve üst düzey yabancılara devlet adına göstermiş oldukları yararlılık ve üstün başarılarından dolayı padişah emriyle verilirdi (Gündüz, 2011: 127-128).

Osmanlı Devlet'inde verilen nişanların ilk örneği, III. Selim devrinde Fransız Donanmasını yakan İngiliz Amiral Nelson'a verilen mücevherli çelenk'tir. Ardından İskenderiye savaşlarında üstün başarı gösteren İngiliz kaptan Hacenson'a verilmiş. Bu nişan, ay şeklinde nakışlar ve elmasla süslenmiş olan nişandır (Gündüz, 2011: 134). "Mecidi Nişanı" Sultan Abdülmecid (1823-1861) tarafından 1852 yılında ihda edilmiştir. Bu nişanın birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Devlet hizmetinde özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere yapılan bu nişan birçok yabancı nişan gibi birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşuyordu. Layık olan kişiye kaydıhayat şartıyla verilen Mecidi Nişanı'nın her rütbesinin âdeti belirlenmiştir. Bu dönemde birinci rütbeden 50, ikinci rütbeden 150, üçüncü rütbeden 800, dördüncü rütbeden 3 bin ve beşinci rütbeden 6 bin, toplam 10 bin adet basılması kararlaştırılmıştır (Artuk, 2007, XXXIII: 154). Bu nişan, 1862'de Sultan Abdulaziz devrinde geliştirilmiş dört rütbe ve murassası olan Osmanî nişanı gibi kendisinden sonra gelen Sultan II. Abdulhamit hatta Sultan Reşat döneminde de verilmeye devam edilmiştir (Gündüz, 2011: 134-135). Nişana layık olan şahıs bu nişana hayat boyu sahip olurdu. Sahibinin ölümünden sonra devlet hazinesine iade ediliyordu (Artuk, 2007, XXXIII: 155).

Nişanla verilen rütbe; devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve unvanlar anlamında kullanılan bir kelimedir. Rütbe denilen meratip silsilesi, esas itibarıyla büyüğün küçüğe emir vermesi ve küçüğün büyüğüne itaate mecbur olması için yapılmıştır (Pakalın, 1993, III: 68). Rütbe maaşı ise tanzimattan sonra ulema sınıfına iptal edilen arpalıklarına bedel derecelerine göre tahsis olunan maaştır (Sertoğlu, 1986: 286).

Osmanlı Devlet'inde nişan gibi rütbe de karmaşıktır. Sadece askeri değil, sivil (mülki) ve ilmi (dini-kazai) olarak ta çeşitli içeriklerle sunulmuştur (Y.Ö., 1978, XXVII: 477). Rütbe ilk defa yeniçeri teşkilatıyla meydana geldi, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya uygulandı. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç, dört dereceye münhasır olarak sonrada beşinci rütbe ortaya çıktı (Gündüz, 2011: 133). Onlarda hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik'ten ibarettir. Ancak mülkiyede rütbe düzenli bir silsile halinde 1832-1833 yılında başladı. İlk kez memuriyete mahsus olmak üzere ula, saniye, salise ve rabia rütbeleri uygulandı. Kethüdalık, defterdarlık, reisü'l-küttablık, mukataat nazırlığı ula; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik ve Bab-ı Ali'nin dışındaki önemli memuriyetler salise; zecriyye, cizye ve gümrükçülük gibi masıplar rabia düzenlendi. Çok zaman geçmeden Divan-ı Hümayun hâceganından ve kalemleri halifelerinden kalem mansupları gibi tayin olanlar için hamise rütbesi ortaya çıktı (Pakalın, 1993, III: 68-69).

Foto 4.1. Mecid-î nişan

Fato 4.2. Osmanî Nişanı

<http://koleksiyonerim.blogspot.com.tr/2013/01/osmanli-donemi-nisan-ve-madalyalari-1.html>, 23.1.2015, saat: 14:18

Osmanlı döneminde Erbil’de bu tür ödüllere rastlanmaktadır. Rütbe ve nişan birlikte verilmiş veya sadece nişan ya da rütbe ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo 4.4. Memurlara verilen rütbe ve nişan listesi

Sıra no.	Rütbe ve nişanla ödüllendirilen memurlar	Memurların görevi	Aldıkları rütbe	Aldıkları nişan	Yıl
1.	Hızır Efendi ⁴⁰	idare Meclisi üyesi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	17 Aralık 1891 (15 Cemaziyellevvel 1309)
2.	Hacı Ahmed Ağa ⁴¹	Belediye reisi	Üçüncü rütbe	Mecidi nişan	26 Haziran 1894 (22 Zilhicce 1311)
3.	Abdulvahab Ağazade ⁴²	Nüfus memuru	Üçüncü rütbe		28 Temmuz 1894 (24 Muharrem 1312)
4.	Hacı Reşid Efendi ⁴³	Bidayet mahkemesi	Üçüncü rütbe		15 Temmuz 1894 (11 Muharrem 1312)
5.	Abdurrahman Doğramacızade Efendi ⁴⁴	Bidayet mahkemesi	Dördüncü rütbe		15 Eylül 1894 (14 rabiulevvel 1312)
6.	Abdullah Ağa ⁴⁵	idare Meclisi	Beşinci rütbe	Mecidi nişan	4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahire 1312)
7.	Said Ağa ⁴⁶	Reji memuru ⁴⁷	Üçüncü rütbe		5 şubat 1895 (9 şaban

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 1902/71.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 241/67.

⁴² BOA, DH.MKT., 311/4.

⁴³ BOA, DH.MKT., 287/26; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 167.

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 294/33.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 316/6.

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 340/76.

⁴⁷ Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005: 2). XVI. yüzyılda dünyaya yayıldı ve Akdeniz üzerinden Osmanlı Devlet’ine girdi ve getirilişi hakkında farklı tarihler kaydedildi, Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 gibi devlet adamları bu tarihleri yazmıştır. İlk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Ancak tüccarlar tarafından her hastalığa çare diyerek tütün hızla yayıldı, bu sebeple Osmanlı Devlet’inde dini tartışmalara ve siyasal tepkiler ortaya çıktı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Tütün’ün dini bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir

8.	İbrahim Bey ⁴⁸	idare Meclisi	Üçüncü rütbe		1312) 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahire 1314)
9.	Abdullah Ağa ⁴⁹	idare Meclisi	Dördüncü rütbe	Osmani nişanı	29 Ağustos 1898 (11 Rabiulahire 1316)

Devlet görevlileri rütbe ve nişan olarak görevlerinde yükselbiliyorlardı. Ayrıca görev süresi dolan memurlar da görevlerini layığıyla yerine getirdikleri için aynı makamdaki hizmetlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Şehrizer Eyaleti'ne bağlı Erbil sancağının müdürü olan Selim Ağa 16 Nisan 1857 (21 Şaban 1273) tarihinde müdürlük görevi sona ermiştir. Bunun üzerine Şehrizer mutasarrıfı, görevinde başarılı olan Salim Ağa'nın aynı görevde kalmasını istemiştir (BOA, MVL., 309/40).

4.1.6.2. İdare Sisteminde Ceza

İdare sisteminde görevli olan kişiler hırsızlık ve rüşvet gibi suçlar işlerse, görevlerinden uzaklaştırılırdı. Aynı zamanda görevlerinde başarılı olamayanların daha sonradan yeniden seçilmesine izin verilmiyordu (Nısar, 2005: 153). Mesela eşkiyaların Şemamik topraklarına saldırmasından sonra Ahmed Küçük ve diğer eşkiyaya yardım ve yataklık yapan Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde azıl olmuş ve yerine Sincar Kaymakamı İbrahim Sıdkı Bey getirilmiştir (BOA, ŞD., 2673/51). Başka bir bilgiye göre de 12 Aralık 1893 (3 Cemaziyelahire 1311) tarihinde Erbil kazasına bağlı olan Kuştepe nahiyesinin Müdürü Mahmmmed Ağa halkın şikayeti üzerine görevinden azledilerek yerine İbrahim Ağa getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 184/29). Ayrıca 2 Temmuz 1858 (20 Zilkade 1274) tarihinde Şehrizer Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazası müdürlüğüne Nuri Bey atanmıştır. Adı geçen kişi görevinde başarılı olmamasından dolayı yerine 3 bin kuruş maaş ile Tuzcuzade Edhem Efendinin atanması için meclis-i Vala'ya ve Maliye Nezareti bilgi verilerek Şehrizer mutasarrıfına bir yazı yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL., 99/23).

Musul Valisi bir telgrafında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verirken bunları yazmıştır “15 Kasım 1897 (19 Cemaziyelahire 1315) devlet sandığından 7 bin kuruşun kaybolması üzerine mal müdürü Esad Efendi azl olmuştur” (BOA, DH.ŞFR., 217/76).

şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan'ın ölümünden sonrada yasak sürdü (Yılmaz, 2005: 17,19). Ancak gün begün yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet resmen tütün vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra ekilmeye başlandı, 18. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğladı (Yılmaz, 2012, XLII: 1). Böylece ekili toprak miktarı 50 bin dönüme çıktı ve 19. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünler taşlık, ayanlı ve halifeler oldu. Tütünün tarımı başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı ve tüccar sayısı artı hatta 18. yüzyıla gelindiğinde tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu (Yılmaz, 2012, XLII: 1). 1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verildi (Altun, 1995: 15; Akpınar, 2002, XIV: 305). İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakılmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100 bin liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Öztürk, Keskin, 2013: 6). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Öztürk, Keskin, 2013: 11).

⁴⁸ BOA, İ.TAL., 104/33.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 2386/30.

Öte yandan Erbil'in asayişini korumak ve suç işleyenleri cezalandırmak için Erbil'de Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı ve naib tarafından yönetiliyordu. Ayrıca üye ve kâtipler tarafından Bidayet Mahkemesi'nin işleri yürütülüyordu. Ancak suçlu ve suçsuz insanları ayırmak için Bidayet Mahkemesi'nde araştırmalar ve soruşturmalar yapılırken Erbil bir kaza olduğundan karar alınması için bazı soruşturmalar Bağdat yada Musul eyaletine gönderilmiştir. Bu da gösteriyor ki Erbil'de kaza olarak pek çok idari kurumun var olmasına rağmen bazı hassas konularda karar verilmemiştir. Özellikle asayişin sağlanması ve adalet konusunda karar alma konularında Bağdat veya Musul valisine başvurulmuştur.

Devlet malını çalmak suç sayılırdı ve bu suçu işleyenlerin ceza alması için suçlular mahkemeye sevk edilmiştir. 7 Kasım 1882 (25 Zilhicce 1299) tarihinde adı belli olmayan Erbil kaymakamı birkaç öşür memuruyla öşür parasını çalmıştı. Tutuklandıktan sonra kanuna göre sorgulanmış, ancak Heyeti İttihâmiye Erbil'de bulunmamasından dolayı tahkikat belgeleri Musul Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca bu suçun halledilmesi için Musul Valisi Musul'un İdare Meclisi'nden üç kişinin seçilmesi ve Erbil için bir Heyeti İttihâmiye kurulmasını istemiştir. Bu heyetin işi suç hakkında karar vermek yada bir başka çözüm bulunmasını talep etmekte (BOA, ŞD., 2461/20). Bu bilgiye dayanarak olayların çözülmesi ve karar alınması için Erbil'de idare teşkilatında Heyeti İttihâmiye bulunmamasından dolayı konu Musul vilayetinin Heyeti İttihâmiye'sine gönderilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde Musul vilayeti ve Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Kerkük sancağı Erbil kazasına bağlı Berani ve Dizeyi nahiyelerinde vergi parasının kayıp olması üzerine vergi kâtipleri Mehmed Muhlis Efendi ve Reşid Efendi görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Mahkemede soruşturmaları yapılmış ve araştırma sonucunda mahkemece serbest bırakılmışlardır. Ancak bir süre sonra Kerkük'ün vergi müdürü bir mazbata yazmıştır. Bu kişiler hakkında Şura-yı Devlet Mahkemesi'nden temyiz telebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Araştırma talepleri Musul Eyaleti'nden başka Bağdat'ta da yollanmıştır. Osmanlı Devleti'nde adam öldürme cezalarından birisi de kürek cezasıdır (Söylemez, 2007a: 93). Bağdat Valisi, meclis-i valaya bir mazbata göndererek Erbil'deki bir olay hakkında bilgi vermiştir. Erbil'de 5 Aralık 1847 (26 Cemaziyelevvel 1263) tarihinde Şems Hatun miras meselesi yüzünden kardeşi Mahmud tarafından öldürülmüştür. Sorgulandıktan sonra eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim serbest bırakılmıştır. Ancak karar verilmesi için bu dava da Bağdat eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Bağdat kadısı fetvahanenin verdiği sonuca dayanarak Mahmud'un hiçbir miras hakkından yararlanmaması ve mirasının tamamının eşi Halil ve küçük oğlu İbrahim'e verilmesine karar vermiştir. Aynı zamanda Şems Hatun'un kardeşi Mahmud'a Tersane-i Amirede beş yıl kürek cezası verilmiştir (BOA, A.MKT.MVL., 6/37).

4.2. Erbil Nahiyeleri

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idari teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde idari teşkilatın mülki taksimatında en küçük parçayı bildiren bir ıstılah ve tabir şeklinde tarif edilmiştir. nahiye terimi geniş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir bölgeyi ifade eder (Söylemez, 2007b: 203).

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idari bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur (Ünal, 2011: 509-510). 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Saydam, 2014: 137).

Erbil'in nahiyeleri 1881-1882 yıllarında Altun Köprü, Baliyan, Beşir, Cebbari, Çınare, Satukale, Hallikan, Hayzup, Dekük, Davudiye, Devarıyan, Derbend, Derkele, Devle, Devleke, Deyre, Ranya idi (Kılıç, 2011: 82-84). Ancak Musul Vilayet Salnamesinde Erbil'e bağlı sadece iki nahiyenin adı geçmektedir. Bu nahiyeler Dizeyi ve Sultaniye nahiyeleridir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, 169).

Osmanlı belgelerinde Kuştepe nahiyesi Dizeyi nahiyesi adıyla da tanınmaktadır, çünkü Dizeyi aşireti Kuştepe'de iskan edilmiştir. Tefik Efendi adlı kişi de bu nahiyede vergi kâtibi olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Ayrıca 1891 yılında da vergi katibi olarak Ömer Efendinin adı geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Dizeyi nahiyesinin 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihinde ki vergi katibi Muhammed Muhlis Efendidir. Fakat bir miktar paranın yok olması yüzünden işinden uzaklaştırılmıştı (BOA, DH,MKT., 2251/21). Erbil'e bağlı Sultaniye nahiyesi ise, 48 köyden oluşmaktadır (Resul, 2005: 24). Aynı yılın katibi de Hüseyin Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131). Ayrıca 1894 yılında nahiyenin müdürü Süleyman Efendi ve katibi Abdulfettah Efendi idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin toplam nüfusu 16.289 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 3600'ü Hristiyan, kalanı ise Müslümandır. Nüfusun 3400'ü göçebe ve kalanların ise yerleşik olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1880, II: 821).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az 25 yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekli idi. Müdürün görevi vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmak olarak sıralanabilirdi. Nahiye müdürü yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye Müdürü bu meclisinin başkanlığını yaparken meclis bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılımı ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014: 138).

Erbil'e bağlı Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin müdürleri ve nahiyelerin idareleri hakkında farklı belgelerde farklı bilgiler yer almıştır. Belgelere göre idare sisteminde şehir, kaza ve nahiyeler arasında görevliler sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin Sultaniye ve Kuştepe nahiyelerinin müdürleri arasında yer değişikliği olmuştur. 23 Ekim 1890 (9 Rabiulevvel 1308) tarihinde Kuştepe nahiyesi müdürü Seyyid Abdurrahman ve Sultaniye nahiyesi müdürü Muhammed Ağa görev yerlerini değiştirmişlerdir (BOA, DH.MKT., 1774/91). Osmanlı Musul Vilayet Salnamesine dayanarak 1891 yılında Muhammed Ağa (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131) ve 16 Temmuz 1890 (28 Zilkade 1307) Sultaniye nahiyesi Berzinci aşiretinden ve Kerkük hanedanından olan Seyyid Abdurrahman Efendi (BOA, MF.MKT., 129/81: 1308) arasında da görev değişimi gerçekleşmiştir. 1894 yılında Kuştepe nahiyesi müdürü olarak Muhammed Ağa ve Sultaniye nahiyesi müdürü olarak ta Süleyman Efendinin görev aldığı belirlenmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

Erbil'de Kuştepe ve Sultaniye nahiyelerinin yanı sıra Berani ve Şemamık nahiyeleri de bulunmaktaydı. 8 Ağustos 1899 (30 Rabiulevvel 1317) tarihli belgeye göre Berani naiyesinde Mehmed Reşid Efendi vergi katibi olarak görev yapmakta ve bir miktar paranın yok olması yüzünden görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, DH.MKT., 2251/21).

Şemamık nahiyesi de 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyelahire 1314) tarihinde emlak-ı hümayunuğuna ait olarak devlete tabi bulunmaktaydı (BOA, ŞD., 2673/51). Ayrıca 20 Nisan 1895 (24 Şevval 1312) yılında ait topraklar içinde bulunurdu. Şemamık topraklarında Abdullah Efendi başkatib olarak bulunmaktadır. O zamanlar Bayız Ağazade İbrahim Ağa ve Adamları ile Şemamık başkatibi Abdullah Efendiye saldırmışlardı. Bunun üzerine adı geçen kişiler sorgulamaya tabi tutulmuştur (BOA, AH.ŞFR., 173/38).

4.3. Erbil Karyeleri

Osmanlı döneminde köylere karye denilmekteydi. İdari olarak bir kaza 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktaydı (Şaydam, 2014: 135-137). 18. ve 19. yüzyıllarda Erbil'de toplam 300 köy bulunmakta idi. Bu köylerden 70 kadarı Erbil'in çevresinde yer almaktaydı (Resul, 2005: 24). İncelenen yüzyıllara ait belgelerde Erbil'de çok sayıda köy ismi ve bu köyler hakkındaki olaylara yer verilmiştir. Bu köylerden biri Gırdmolla⁵⁰ köyü olup, 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde zirai topraklara sahip bir köy olarak adından söz edilmektedir (BOA, Ş.D., 2634/22).

Mamundyan köyü ise, 10 Nisan 1899 (29 Zilkade 1316) tarihinde bir bilgiye göre Erbil'e bağlı idi (BOA, Y.PRK.DH., 10/97). 20 mart 1867 (14 zilkade 1283) tarihli belgelerde geçen diğer köy adları ise Girdeazaban⁵¹, Doğan⁵², Gayinc⁵³, Kurşağlı⁵⁴, Dusere⁵⁵, Kultepe⁵⁶, Kalancoğ⁵⁷, Harbedrav⁵⁸, Gazne⁵⁹, Pirzin⁶⁰, Girdeçal⁶¹, Yedi

⁵⁰ Gırdmolla; Erbil'in bir köyü olarak Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Güneydoğusunda yer almaktadır ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

⁵¹ Girdeazaban; Erbil'in bir köyü olarak Şemamık nahiyesine bağlıydı. Güneybatısında olan bu köy Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁵² Doğan; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁵³ Gayinc; Gayinc köyü Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, bu köy Erbil'in batısında yer almaktadır. Erbil'e 23 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁴ Kurşağlı; bu köy Kuştepe nahiyesine bağlıydı, Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Erbil'e 33 kilometre uzaktır.

⁵⁵ Dusere; Erbil'in güneyinde yer almaktadır. Şemamık nahiyesine bağlıydı. Şimdi bu köy iki köy olarak adı geçmektedir birisi Dusere Fettah ikincisi Dusere Cebare. Erbil'e Dusere Fettah 20,600 kilometre ve Dusere Cebare 18,600 kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁶ Kultepe; bu köy şimdi iki kısımdı Erbil'in güneybatısında yer almaktadır. Birincisi Kultepe Yabe ikincisi Kultepe Reşid, ikisinde Kuştepe nahiyesine bağlıydı. Kultepe Yabe 25,700 ve Kultepe Reşid 26,200 Erbil'e kilometre uzaklıktadırlar.

⁵⁷ Kalancoğ; bu köy Bahırke nahiyesinde yer almaktadır, Erbil'in batısında, Erbil'e 15,200 kilometre uzaklıktadır. Şimdi bu köy Kalancoğan olarak tanınmaktadır.

⁵⁸ Harbedrav; bu köy Kevrgosık nahiyesine bağlıydı, Erbil'in batısında yer almaktadır, Erbil'e 19 kilometre uzaklıktadır.

⁵⁹ Gazne; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında yer almaktadır, Erbil'e 12,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁰ Pirzin; Bahırke nahiyesine bağlı bu köy Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktadır.

⁶¹ Girdeçal; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in kuzeybatısında, Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

kızlar⁶² ve Mastave⁶³ olarak belirtilmiş⁶⁴, bu köylerden zekât ve vergi toplandığı belirtilmiştir (BOA, MVL., 528/9). Dusere köyünün adı farklı tarihli belgelerde de geçmektedir. 17 Ocak 1851 (14 Rabiulevvel 1267) tarihinde Şehrizor sancağı, Erbil nahiyesi, Dusere köyü hakkında Şehrizor Valisi'ne bir dilekçe yazılmış ve bu köyün sakinlerine yardım yapılıp, köyün korunması talebinde bulunulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 1/46). Erbil kazasındaki Horhor⁶⁵ köyünün ise 9 Mayıs 1864 (2 Zilhicce 1280) tarihli bir belgede adı geçmektedir (BOA, MVL., 771/28). Ayrıca 30 Kasım 1856 (2 Rabiulahire 1273) tarihinde Erbil kazasına bağlı Pirdavud, Berdaşter⁶⁶ ve Bahırke⁶⁷ köyleri ile ilgili olarak Haydarriyye sülalesinden Muhammed Salih, Muhammed Emin ve İsa Efendinin bu köylerin gelirlerinin kalmadığını, gelirlerin hazineye devredilmesinden dolayı her ay bu hasılatın 2600 kuruşun Muhammed Salih, Muhammed Emin ve vefat eden İsa'nın çocukları Ahmed, İsmail ve Abdurrahman'a verilmesi gerektiği talep edilmiştir. Maliye Nezareti'de durumu Meclis-i Vala'ya havale etmiştir (BOA, A.MKT.MU., 83/23).

Bazı köyler ise idari bakımdan vergisi Erbil, Köysancak ve Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu köylerden biri olan Çalegerdele⁶⁸ köyü 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde Köysancak-Erbil ve Köprü nahiyesi arasında bulunuyordu. 596 kuruş yıllık vergi ile Erbil'e, Ağnamı 460 baş koyun olarak Köysancak'a, öşür⁶⁹ü ise yaklaşık 2 bin kıyye buğday ve bin kıyye arpa olarak Köprü nahiyesine vermekteydi. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydedilmiştir. Bu durumun kargaşaya yol açması nedeniyle bu halin düzeltilmesi için bu köylerin Erbil'e bağlanması uygun görülmüştür. (BOA, ŞD., 2162/49).

Öte yandan belgelerde adı geçen ve varlığını bugün de sürdüren köylerden birisi de halkı Hıristiyan olan Ankade⁷⁰ köyüdür. Bu köy Erbil'e üç fersah uzaklıkta olup o zamanlar 300 Hıristiyan evini barındırmaktaydı. Köyün idarecileri köy halkından oluşmaktaydı (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 77) Keza Osmanlı idare idare hükümlerine

⁶² Yedikızlar; Erbil'in güneybatısına düşen bu köy Şemamık nahiyesine bağlıydı. Erbil'den 25,250 kilometre uzaklıktadır.

⁶³ Mastave; bu köy Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında yer almaktadır, Erbil'e 24 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁴ bk. EK- 5.

⁶⁵ Horhor; Horhor köyü Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in doğusunda yer almaktadır; Erbil'e 43,600 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁶ Berdaşter; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı. Erbil'in Kuzeybatısında yer almaktadır. Erbil'e 21,500 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁷ Bahırke; Erbil'in bir nahiyesidir. Erbil'in Kuzeyinde yer almaktadır. Erbil'e 15 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁸ Çalegerdele; bu köy Bahırke nahiyesine bağlıydı, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

⁶⁹ Öşür kelime olarak ondan bir (1/10), anlamında olan Arapça bir kelimedir. Osmanlı Devlet'inde bilhassa hububattan alınan vergidir. Öşür orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir, Osmanlı hukukçuları öşür'ü haraç-ı mukaseme saymışlardır. Buda bölüşme manasına gelmektedir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazide onun bedeli devlete kira olarak verecektir bu da öşür demektir. Öşürle beraber vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, ancak bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat çeşitinde ve pamuk vs de aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır (Ünal, 2013: 160-161).

⁷⁰ Ankade; Erbil'e bağlı bir nahiyeye olup Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır. 5 kilometre Erbil'den uzaklıktadır.

göre gayrimüslim köyler, cemaatin kocabaş denilen ileri gelen kişisi veya bir din adamı aracılığıyla yönetilmekteydi (Saydam, 2014: 137). Bu köyü 13 Eylül 1863 (29 Rabiulevvel 1280) tarihli bir belgede Erbil'in bir köyü olarak Ankada adına yer verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 286/64). 1858 yılına ait bir belgeye göre ise Ankade sakinleri 55 aileden oluşmaktadır (Patros, 2009, I: 246).

4.4. Konargöçer Aşiretleri

Osmanlı döneminde konargöçer aşiretler hayvancılıkla ve ziraatla uğraşan bir gruptur. Konargöçerler koyun, keçi ve büyükbaş gibi hayvanlar beslerken ayrıca at besleyip başka yerlere pazarlamakla da meşguldüler. Kendi ihtiyaçlarını ise hayvan ürünlerini verip buna karşılık buğday ve un alarak karşılamaktaydılar. Çarşıda peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini satıp günlük ihtiyaçlarını alıyorlardı (Halaçoğlu, 1991: 18-19).

Konargöçer aşiretler yaylakta hayvan besler ve kışlakta besin ziraati ile meşgul olurlardı (Tabakoğlu, 2009: 193) Ancak kimi zaman bu aşiretler yerleşik halk için sorun çıkarmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1991: 109). Bu yüzden Devlet boş ve harap toprakları yeniden canlandırmak ve sınırın asayişini sağlamak için yeni bir yerleşme siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu politika ile bazı aşiretleri buralara yerleşmeye başladı. Devletin bu siyaseti uygulamakla birkaç amacı vardı bunlardan ilki yeni vergi gelirleri yaratmaktı. Çünkü bu konargöçer aşiretler devlete vergi vermeyerek ve çeteler kurarak etrafa zarar vermekteydiler. Diğer taraftan sınırların asayişini sağlamak için bu duruma bir son verilmesi gerekmektedir (Tabakoğlu, 2009: 195).

Devlet meskûn buldukları yerlerde, çevreye zarar veren konargöçer aşiretlerin genellikle yerlerini değiştirerek bir başka mahalle sürgün etmek suretiyle orada iskân ederdi (Söylemez, 2007a: 93). Bu aşiretlerden biriside Hemevend aşireti idi. Bu aşiret birkaç nam altında 6-7 fırka ve 300-400 atlı olarak eskiden Süleymaniye sancağı Bazyan kazasında yaşıyorlardı. Silahşörlük ve eşkıyalık yapıyor ve İran'nın teşvikiyle başka aşiretlere saldırmaktaydı. Bu sebeple bu aşiretler İran'a yerleşmişlerdi. Ancak orda da rahat durmayıp bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bir süre sonra 24 Şubat 1887 (30 Cemaziyelevvel 1304) tarihinde aşiretin bazı reisleri silah bırakarak teslim olurken devlet bunları ve ailelerini İran'dan kefaletle Erbil çevresinde boş olan arazilere yerleşmeleri, tarım ile uğraşmaları ve reislerinin de Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde bazı memurluklara atanmaları şartıyla geri getirilmelerini istemiştir. Ancak Musul Valisi Bab-ı Ali'ye yazdığı bir telgrafta bu aşiretler eğer devletin itaatına girmezler ve devlete teslim olmazlar ise yakalanmaları ve yeniden İran'a gönderilmelerini istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 493/53). Bu aşiretin Erbil'e getirilmesi ve yerleşmesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak ileriki zamanlarda bunların Erbil çevresinde var olduğu, burada da sorun çıkardığı ve insalara zarar vermeye devam ettikleri görülmektedir. Buda gösteriyor ki bu aşiret 1887 yılından sonra da Erbil'de bulunmaktaydı. Öte yandan devletin yerleşme siyasetini uygulamasına rağmen, 19. yüzyılda bu aşiretin eşkıya faaliyetleri daha da artmıştı. Çünkü 17 Ocak 1891 (6 Cemaziyelahire 1308) tarihli bir belgede bir memurun görevine giderken Hemevend eşkiyası tarafından yolunun kesildiği, emval ve eşyasının elinden alındığı belirlenmiştir. Bu kişi zor durumda olduğunu Erbil Naibi Seyyid Ahmed Efendi'ye bir dilekçe ile bildirerek icra ve neticesini almak için dilekçesini Musul vilayetine göndermişti (BOA, DH.MKT., 1800/36).

5. ERBİL'İN EĞİTİM SİSTEMİ (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

5.1. Mescid, Tekke ve Zaviyelerde Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitimin temel merkezi konumunda yer alan kurum medreselerdi. Medreseler mescid ve camilerde faaliyet gösteren kurumlardır. Osmanlı döneminde zengin ve güçlü kişiler medrese açmak için birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu yarıştaki amaçları ise hayır işlerini seven ve dini bakımdan temiz niyetli olduklarını gösterme çabası idi. Bunlar aynı zamanda medreselerde kütüphane kurmuşlar ve öğrencilerin öğretimlerini bitirmeleri konusunda da onlara yardımcı olmuşlardır (İsmail, 1984: 10).

Diğer bir eğitim yeri olan cami ve mescidler ise sadece Allah'a yakın olmak, ibadet etmek ve namaz kılma yeri olarak değil aynı zamanda öğretim mekanları olarak da işlev görmekteydi. Camiler ve medreseler, bilim ve eğitimin yayılması konusunda büyük rol oynamışlardır. Medreselerde akli ve nakli bilimlerin yanı sıra sunni geleneğine göre Allah ve Peygamber'in buyrukları, Kur'an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh, kelimü'l-ilm, ulumü'l-lisaniye gibi alanlarada eğitim verilirdi. Felsefe bilimi mescid ve cami dışında okutulurken tefsir ve fıkıh ise mescid ve camiler içinde okutulurdu (Halaçoğlu, 1995: 137).

Erbil'de medreselerde verilen eğitimin aşamalarına gelince; birinci aşama yazma aşamasıydı ve bu aşama 6 yaşında başlamaktaydı. Bu aşamada öğrenci bir mescid veya camide harfleri öğrenmek ve yazmak için Kur'an'ın bir örneğini yanında götürmekteydi. Molla⁷¹ adı verilen kişi öğrencilere ders verir, öğrencilere Kur'an ezberletirdi, bu aşamanın amacı da Kur'an ezberlemektir. Ezberlemeyi kolaylaştırmak için okuma ve yazma öğretilirdi. Bu aşama üç yıl boyunca sürmekteydi. İkinci aşama ise Suhte (سوخته) aşaması idi. Okula başlayan 8-9 yaşındaki çocuklar, öğrenciler Nahiv ve Sarf okuyordu 10-12 yaşında bu aşama sona ererdi. Üçüncü aşama da Fıkıh (mütaallik) idi. Bu aşama iki yıl olup bu aşamada Nahiv okutulurdu. Dördüncü aşama ise hazır aşama idi. Beş yıl olan bu aşamada Nahiv ve Sarf, ayrıca Süyütî ve Şafi es-Seyyid Abdullah, Fıkıh Usulü ve Tefsir okutulurdu. Öğrenci bu aşamaları bitirince öğretmenlik yapabiliyordu, o da öğretmenlik yapan Şeyh tarafından öğrenciye öğretmenlik mesleği yapması için izin verilirdi. Bu izni alırken Şeyh bir ya da bir kaç öğrenci için tören düzenlerdi ve diğer bilim adamları da bu törene katılırdı.

Serbest medreseler kurulduğu zaman cami ve mescidlerde medreselerin yanında öğretime devam edildi. Bunlardan kale içinde yer alan Cami-i Kebir'de dersler hatib⁷² tarafından verilirdi. Dönemin büyük şeyhlerinden Küçük Ağazade Ömer Efendi 19. yüzyılda kale içindeki medreseler ve Cami-i Kebir Medresesi'nde ders verdi. Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ebubekir Efendi aynı okulda ders vermek için babasının yerine geçti. Bu medrese 1950 yılına kadar eğitime devam etti (İsmail, 1984: 17-21). Başka bir medrese olan Molla Resul Geravi Medresesi de Cami-i Kebir medrese'nin yanında idi ve Ahmediye Medresesi adı ile de anılmaktaydı. İbrahim Doğramacı Medresesi kale kapısında Küçük Cami içinde yer almaktaydı.

Kale dışında da medreseler yer almaktaydı. Bunlardan biri Hanka medresesiydi ve bu medrese Nakşibendi tekkesi yanında yer almaktaydı. Hanka medresesi 19. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Hidayetullah Erbillî halife Mevlana Halid burada

⁷¹ Mevleviyet payesini haiz ulema hakkında kullanılan bir unvandır (Ünal, 2011: 481).

⁷² Cuma günleri camide hutbe okuyan kimse. Hutbe hükümdarın hakimiyet sembolüdür. Hatib camideki en yüksek rütbeli din adamıdır (Ünal, 2011: 307).

ders vermiştir. Haydariyye Medresesi ise Şeyh Allah Cami'nin arkasındaydı, bu medresede Haydariyye ulemaları tarafında ders verilirdi. Molla Muhammed Emin Bitvati medresesi, Hacı Abdulkadir ed-Debağ camisindeydi, bu medrese kalenin güneybatısında yer alıyordu. Medresenin hocası olan Molla Muhammed Emin bin Şeyh Muhammed Cami'nin imam ve hatibi idi. Ondan sonra da oğlu Molla Abdullah ders vermiştir. Şeyh Nureddin Cami'nin medresesi Tacil Mahallesi'nde yer almakta idi. Bu medrese günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Caminin hocası Hacı Salih bin Abdullah'tı. Müftü medresesi bu medrese Küçük Cami'nin arkasında yer alan Tacil Mahallesi'nde idi. Aynı zaman da Şeyh Nureddin Cami'nin yakınındaydı. Molla İshak daha sonra da oğlu Abdurrahman Müftü ders vermiştir. Mahmud Paşa Camii'nin medresesi ise kalenin güneybatısında yer alıyordu. Bu cami günümüzde de Arap Mahallesi'nde varlığını korumaya devam etmektedir. Şeyh Muhammed bin Mustafa Nakşibendi Cami'nin medresesi Erbil'in batısında yer alıyordu. Kayseri Cami'nin medresesi ise şimdilerde de Kayseri Çarşısı'nın içinde yer almaktadır (İsmail, 1984: 21-23).

Mescid ve camilerin dışında tarikatların merkezi olan tekke ve zaviyeler de eğitim ve öğretim kurumları olarak görev yapmıştır (Pakalın, 1993, III: 445). Klasik bir eğitimin dışında burada dini ilimlerin yanında bilim veya musiki alanında da eğitim verilmekteydi (Saydam, 2014: 191). Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda da Erbil'deki tekke ve zaviyeler eğitimde önemli rol oynamıştı. Mesela Erbil kazasında Haneka Mahallesi'nde olan Halidiye Camii ve tekkesinde 10 Kasım 1894 (11 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde Şeyh Abdurrahman Efendi ilim eğitim ile uğraşmakta ve bu tekkede ders vermekteydi. Bu tekkenin yıkılması ve harap olması üzerine devletten tamiri istenmiştir ve Şeyh Abdurrahman Efendi için bir miktar maaşı tahsis edilmesi için Musul vilayetine bir yazı gönderilmiştir (BOA, HD.MKT., 306/7).

Müslümanlar gibi gayri müslimler de eğitim de dini kurumlardan destek almıştır. Kiliseler bu dönemde önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Keza gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde eğitim amaçlı menastır açma konusunda yol vermiştir (Saydam, 2014: 201). Örneğin Erbil'de Ankade köyünde 18. yüzyılda kurulan Markorkis kilisesi bu anlamda önemli bir faaliyet göstermiştir. Kilisenin ilk müdürü 1865 yılında burada görev yapan Butrus Şabo idi. Ayrıca 1871 yılında bu menastırda ders vermek için Eblehad, Fatih ve Mensur Azuz oğulları Musul'dan Ankade'ye geldiler (Petros, 2009, I: 246).

5.2. Medreseler

Medrese kelimesi Arapça'da "ders okunacak yer" manasına gelmektedir, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, II: 436). Ders okunan yer manasına gelen medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur (Halaçoğlu, 1995: 129). Genel olarak İslâm ve Osmanlı Devleti'nde üniversite yerine de bu tabir kullanılmaktaydı.

Medreseler önceleri mescid ve camilere bağlı olarak eğitim veriyorlardı, fakat camiler öğrencilerle dolunca bu durum ibadeti etkiledi bu yüzden serbest medreselerin kurulması gerektiği düşünülüp, cami ve medreseyi iki farklı kurum olarak ayırmaya karar verdiler. Medreselerin kurulması cami ve mescidlerdeki eğitimi etkilemedi. Medreselerin yanında camiler de eğitim vermeye devam ettiler. Her bir medrese bir vakfa ait idi. Bu vakıf tarafından medresenin ihtiyaçları karşılanır, okutulacak dersler seçilir, öğretmen ve öğrencinin özellikleri belirlenirdi (Ünal, 2013: 118). Ayrıca medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda

bulunurdu. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Öğrencilerin yeme-içme, giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları vakıfların gelirleri ile karşılanırdı (Ünal, 2013: 128-129).

Erbil'de de önemli medreselerin bahsi geçen yüzyıllarda bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil'de 1894-1895 yıllarında 11 medrese var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319; İsmail, 1984: 19). Mucahidiye medresesi 1164 yılında Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün naibi Mucaheddin Kaymaz tarafından kuruldu. Muzaffareddin medresesi diğer önemli bir kurumdur. Bu okulda İbn Hallikan'ın babası öğretmenlik yapmıştır (İbn Hallikan, 1998, I: 124). Ebu Fazıl Ahmet İbn eş-Şeyhi'l-Allame Kemaladdin Şerafeddin, İbn Hallikan'dan sonra Şafii fıkıh ilmini en iyi bilen kişidir. Şerafeddin, 1214 yılında Erbil'e gelerek burada öğretmenlik yaptı (İbn Hallikan, 1998, I: 123-124). Kale medresesi ise Serftekin tarafından 1139 yılında kendi ismini verdiği Erbil Kalesi'ne Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızr bin Nasr bin Akli el-Erbillî için yaptırılmıştır (İbn Hallikan, 1998, II: 201; İsmail, 1970: 178-182). Bu okulda da ilk öğretmen Şafii Ebü'l- Abbas el-Hızr bin Nasr bin Akli el-Erbillî'dir. Erbillî'nin ölümünden sonra yerine yeğeni geçmiş; ancak Muzaffareddin Kökbörü'nün baskısı yüzünden Musul'a gitmiştir (İbn Hallikan, 1998, II: 201).

18. yüzyıldan önce de varlığı bilinen bu medreselerin daha sonra da devam edip etmediği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak medreselerin adları belirtilmeden kalede eğitimin devam ettiği belirlenmiştir. Bir silsile halinde hocalar arasında hocalık devam ettirilmiştir. Nisan ayının ortasında 1764 (evail Şevval 1176) yılında Erbil sancağında ve nahiyesinde Erbil Kalesi talebesine eğitim veren Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Molla Osman yerine geçtiği ve bu göreve devam ettiği belirlenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 8079).

5.3. Mektepler

Mektep okul demektir. Mektep İslâm ve özellikle Osmanlı döneminde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Batı tarzı mektepler ortaya çıkmıştır. Batı usulünde eğitim veren kurumların sayısı bu yüzyılda daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında eğitim ve öğretim esaslı bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamname eğitimde sistemleştirme ve kanunlaştırma oluşturmaya başladı. Nizamname, eğitim ve öğretim idaresi ile teşkilatını kanuni bir hükme bağladı. Bu nizamname ile eğitim şu şekilde kademelendi:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darül-fünun (Üniversite) (Ünal, 2013: 132-133).

Mekteplerin programına gelince mekteplerde okunan dersler genellikle okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematikti. Ayrıca öğrencilerin zekâ ve kabiliyetlerine göre ders verilirdi (Bozkurt, 2004, XXIX: 6).

Bu şekilde sistematik eğitimin verildiği bu tür mektepler Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında olduğu gibi Erbil'de de bulunmaktaydı. Sıbyan mektebi bu kurumlardan biriydi. Osmanlı döneminde Sıbyan Mektebi taş binalar olduğundan dolayı taş mektep de denilmekteydi, ancak halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bunlara Sıbyan mektebi denilmekteydi. Ayrıca mektebhane ve her mahallede

bulduğu için mahalle mektepleri adı da verilmişti (Kocar, 1974: 7). Sıbyan mektepleri 1846 tarihli tezkerede 4 yıl olarak belirlendi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye nizamnamesinde de mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için 7 kız çocuklar için 6 olarak belirlendi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Osmanlı nizamnamesine göre her bir köy ve mahallede veya iki köy ve mahallede bir Sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Saydam, 2014: 466). Erbil'de 1894 yılında 6 sıbyan mektebi var idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Osmanlı Devleti'nde 1846 yılında basılan bir yönetmeliğe göre Sıbyan okullarında elifba, Kuran, ilmihal tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlak-ı memduha" risaleleri okutulurdu, sülüs ve nesih yazılar öğretilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 7).

Mekteb-i İbtidai ise, tanzimattan sonra faaliyetlerine başladı, programlarında Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-i Hat idi (Baltacı, 2004, XXIX: 7). Bu tür mekteplere Erbil'de önem verilmiştir. Mektebin inşa edilmesi ve çocuklarının bu mektepte eğitim görmesi için 2 Aralık 1900 (9 Şaban 1318) tarihinde Erbil kasabasında halk tarafından para toplanmış ve bir mekteb-i ibtidai inşa edilmiştir (BOA, MF.MKT., 541/16).

Osmanlı'nın son dönemlerinde çağdaş mektepler kurulmuştur. Bu mekteplerin hepsi devlet tarafından yönetilmekteydi. Bu mekteplerden biri de Rüşdiye mektebi idi. Osmanlı Devleti yabancı dile yer verdiği yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşt çağındaki çocukların devam ettiği okul olmuştur. 1838'de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de Rüşdiye okullarının açılmasına karar verildi (Kocar, 1974: 40). Osmanlı nizamnamesine dayanarak 1847 yılında Rüşdiye mektebi açıldı (Saydam, 2014: 466). 18. Maddeye dayanarak **500 evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de müslüman ise yalnız müslüman ve yalnız Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan olanlara birer okul açılacaktır. O kasaba halkı Müslüman ve Hıristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hıristiyanlar için ayrı olmak üzere iki Rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde Müslüman ve Hıristiyan halkın karışık olduğu kasabalarda hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için Rüşdiye okulu açılır. Dine dair olan dersler her toplumun kendi lisanı üzerinden verilecektir. Müslüman olmayan çocukların din dersleri, o mezhebin din büyüklerinin tayin ve tesbit ettiği program dahilinde okutulur** (Kocar, 1974: 93). Bu şekilde kasabalarda okullar açmaya karar verildi. Bu mekteplerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Eğitimi 4 yıl idi, ayrıca iki öğretmen vardı (Saydam, 2014: 467). Bu mektep başka yerlerde olduğu gibi Erbil'de de açıldı. 1891 yılında ve aynı şekilde 1894 yılında sadece bir Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 131; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169). Hatta Erbil'de halk tarafından para toplanarak Rüşdiye mektebi binası tamir ettirilmiştir. Erbil'in Meclis-i İdare'si bu mektebin tamiri için kaymakam, naib, müftü, tahrirat katibi ve malmüdürü tarafından keşif yazılarak Erbil belediyesi 19 Haziran 1900 (20 Safer 1318) tarihinde yağmur sebebi ile yıkılan Rüşdiye mektebini tamir etmek için 8850 kuruş harcadı (BOA, MF.MKT., 502/20). Aynı şekilde bu bilginin yeniden açıklanması başka belgede rastlamaktayız. Aynı yıl 2 Aralıkta (9 Şaban) Musul Valisi Maarif-i Nezaret'i'ne bir yazı yazarak Erbil halkı tarafından para toplandı, bu parayla Rüşdiye mektebi tamir ettirildi ve aynı zamanda bu parayla bir mekteb-i ibtidai inşa ettirilerek ikisi birlikte açıldı (BOA, MF.MKT., 541/16). Ayrıca hat dersi mekteplerin programlarında bulunmaktaydı, hat dersi okunmuştur Erbil'de Rüşdiye mektebinde 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde hat (yazı) dersi okutulmuştur. Bu yılda Musul'da Maarif-i Müdür Vekili bir yazıda bir süre Erbil'de Rüşdiye mektebi hat

muallimi olmadığından dolayı bu ders boş kalmıştır bunun üzere hat muallimi Mehmet Reşid Efendi'nin bu mektepte göreve başlaması için sınava girdikten sonra ders vermeye başlamıştır (BOA, MF.MKT., 363/48).

Osmanlı Devleti'nde bu okullarda öğrenci sırayla otururdu, her çocuğa teker teker değil, sınıf öğrencisi kısım kısım ayrılarak her kısma ayrı ayrı ders verilirdi. Aynı zaman da öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından maaşda bağlanmıştı. Ayrıca bir kanunla Devlet dairelerine memur olacak olan efendilerin bu mekteplerde mezun olmalarının şart olduğu kararlaştırılmıştı (Kocar, 1974: 43).

Diğer önemli bir mektep ise Darüşşafaka mektebidir. Bu mektep Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda ordaki okulları gezerken görmüş olduğu yetim kimsesiz ve erkek çocuklar için yapılan bir okul olarak görmüş ve böyle bir mektebin İstanbul'da da açılması gerektiğini düşünmüştü. Bundan dolayı İstanbul'a dönerek Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye'ye Darüşşafaka-i İslâmiye'nin kurulması fikrini vermişti. Cemiyet-i Tedrisi-i İslâmiye tarafından 1869 yılında binanın yapımına başlanmış, 1873'de binanın inşaatı tamamlanmış aynı yılda da Darüşşafaka'da derslere başlanmıştı (Kocar, 1974: 73). Bahsettiğimiz bu mektebin bir eş değeri de Erbil'de de Darüşşafaka mektebi adıyla bulunmaktaydı. Bu mekteplere sadece kimsesiz ve fakir çocuklar alınmaktaydı. 10 Aralık 1890 (27 Rabiulahir 1308) tarihinde Erbil kazası ahalisinden olan Abdulaziz oğlu Yunus Mahi yoksul ve kimsesiz olduğu için Darü's-Şafaka mektebine alınmak için Darü's-Şafaka mektebi müdürlüğüne bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda Darü's-Şafaka'ya kabul edildiğini bildiren bir tebligat Musul vilayetinden Erbil'e gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1790/133).

5.4. Eğitim Kadrosu

5.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde Müderris öğrencilere ders anlatan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Ancak bu kelime Muallim teriminden farklı bir mana taşımaktaydı (Pakalın, 1993, II: 598). Medreselerde ders veren müderrisler camilerde de ders vermekteydiler (Söylemez, 2013: 93). Fatih döneminde medrese ve müderrislik derecesi eşit idi (Ünal, 2011: 495). Her bir medresede bir müderris bulunmaktaydı. Bir kişinin müderris olabilmesi için medrese veya camide bütün dersleri bitirerek eğitimini tamamlamış olması şartı vardı. Ayrıca müderrislik yapmak için müderrislik izninin de alınması gerekiyordu. Bu belgeyi aldıktan sonra bir medresede müderris olunurdu (Ünal, 2013: 125). Müderrisler sadece müderrislik değil aynı zamanda müdürlükte yapmıştır. Müdür, medresenin ve öğrencilerin işlerini düzenleyen kişi idi (Pakalın, 1993, II: 598).

Osmanlı döneminde Erbil kazasında da müderrislik görevi ile çalışan öğretmenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Davud Efendi Erbil'de müderris olarak görevliydi ve bu görevi için devletten yardım aldığı belirlenmiştir. 20 Mart 1867 (14 Zilkade 1283) tarihine ait belgede müderris maaşı olmadığı için Erbil'e bağlı Girdeazaban, Doğan, Gayinc, Kurşaglı, Dusere, Kultepe, Kalancoğ, Harbedrav, Gazne, Pirzin, Girdeçal, Yedikızlar ve Mastave köylerinin zekât ve vergisinin toplandığı ve bu zekât ve sadakanın müderris Davud Efendiye verilmesi istenmiştir (BOA, MVL., 528/9).

Medreseler belli bir vakfa ait oldukları için müderris veya muallimler vakfın şartlarına uymak zorundaydılar (Saydam, 2014: 461). Dersler vakıf tarafından belirlenirdi, ayrıca maaşlar vakfın gelir miktarına dayanarak verilirdi (Bozkurt, 2006,

XXXI: 468). Aynı zamanda öğrenci sayısı da vakıf tarafından belirlenen hususlardandı. Öğrenci sayısı medresenin kapasitesine ve vakfiyede belirtilen şartlara göre belirlenmekle beraber Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısının 20'ye ulaşmadığı görülmektedir (Ünal, 2013: 128). Mesela 1894 yılında Erbil'deki Rüşdiye mektebinde 18 öğrenci bulunuyordu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 169).

5.4.2. Muallimler

Muallim, mektep hocalarına muallim adı verilirdi (Baltacı, 2004, XXIX: 6) ve muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmıştır. Çocuk velisinin mali gücüne bırakılmıştır. Büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren görevlerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmamıştır. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştı (Bozkurt, 2004, XXIX: 6). Erbil'de görevli muallimler bulunmaktaydı. Rüşdiye mektebinde iki muallim 1894 yılında muallim-i evvel Abdulkadir Efendi ve muallim-i sani Abdulkadir Efendi bu mektepte ders vermişlerdi. Bu mektebin öğrenci sayısı 18 idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196) ayrıca 13 Haziran 1897 (12 Muharrem 1315) tarihinde Muallim Muhammed Reşid Efendi muallim görevi için Rüşdiye mektebinde görevlendirilmiştir (BOA, MF.MKT., 363/48).

5.5. Kadroların İmtiyazları

Osmanlı Devleti'nde eğitim kadroları veya tedrisde çalışanlar Osmanlı toplumunun gözünde yüksek bir seviye ve imtiyaza sahip idiler (İpşirli, 1994, I: 262). Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medresesini bitiren bir kişi müderris olarak göreve başlardı, herhangi bir izin alması beklenmezdi. Ancak XVI. yüzyılda medreseden mezun olanların artması üzerine müderrislik yapmak için beklemek ve sınav yapmak mecburiyeti getirilmişti (Saydam, 2014: 461). Özellikle yüksek ve önemli medreselerde tayin isteği çok olurken, bir müderris olarak seçilebilmek için kişiler sınava katılmak zorundaydılar (İpşirli, 1994, I: 261). Müderrislerin sayısı o kadar artmıştı ki 18. yüzyılda tayin olmaları için ülkede boş yer kalmamıştı. 1785 yılında müderris olmak isteyen bir kişi Şeyhulislâm karşısında sınava tabi tutulmaktaydı (Özkaya, 1985: 232). Osmanlı döneminde Erbil'de görevli olan müderris veya muallimler rütbelerini yükseltmek ve mekteplere atanmak için özellikle Rüşdiye mektebinin yüksek seviyede olması sebebi ile bu mektepte göreve alınmak için sınava girerlerdi. Musul vilayeti dahilinde Erbil kazasında Muallim sani Abdulkadir Efendi 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde rütbesini yükseltip muallim evvel olmak ve Rüşdiye mektebinde atanmak için sınava girmiştir ancak bu sınavda başarılı olamamıştır (BOA, MF.MKT., 408/54).

Aynı zamanda mekteplerde bir muallim veya müderrisin emekliliğinden veya ölümünden sonra yeri boş olduğu vakit başka bir kişi onun yerine geçerdi. Bunun olabilmesi için bir kadı veya naib'e dilekçe verilirken sonra Şeyhulislâmdan tayin izni alırdı (Özkaya, 1985: 231). 22 Temmuz 1898 (3 Rabiulevvel 1316) tarihinde muallim-i evvel Abdulkadir Efendi emekli olacağı zaman muallim-i sani Abdulkadir Efendi sınavda başarılı olamadığı halde onun yerine atanması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 408/54). Ancak belgelerde bu bilgilere yer verilmesine rağmen başka kaynaklarda bu bilgilerin aksi de olabilmektedir. Öneğin Osmanlı Musul Vilayet Salnamesi'nde 1898

yılından önce yani 1894 yılında muallim-i sani Abdulkadir Efendi Rüşdiye mektebinde bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 196).

Muallimlerin yer değiştirmeleri hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre öğretmenler bu hakka sahip idiler. Muallimler görev yerlerinin değişmesini istemişlerdir. Örneğin Erbil'de Muallim-i evvel Abdulkadir Efendi 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde Rüşdiye mektebinde muallim-i evvel Ali Efendi Revanduz'de ikisi birlikte bir dilekçede yerlerini değiştirmek istemişlerdir, ancak Maarif-i Müdürü buna razı olmamıştır. Yasalara göre Abdulkadir Efendi Revanduzlu değildi ve maaşları farklıydı. Ali Efendi 600 kuruş, Abdulkadir Efendi ise 450 kuruş maaş alıyordu. Diğer bir sebep ise Abdulkadir Efendi emekli olmak için emekli evrakını Musul vilayetinde göndermişti. Bu üç sebepten dolayı yer değiştirme istekleri gerçekleşmedi (BOA, MF.MKT., 466/26). Muallimler genellikle başka imtiyazlara sahip olmak için bir müddet hizmet ettikten sonra emekli olabilmek için emekli evrakını Musul vilayeti Maarif-i Müdürlüğü vekaletine gönderdiğine dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, MF.MKT., 344/6).

Müdris veya muallimlerin maaşları, öğretmenin rütbesi, medresenin yüksekliği ve vakfın alacaklarına bağlıydı (İpşirli, 2006, XXXI: 470). Nöbet sırası gelen aday en aşağı derecedeki Haşiyeye Tecrid (yirmili) medreselerinden bir müdris yevmi 20-25 akçe ile müdris tayin olabilirdi ancak sonra yirmili bir medreseye tayin olan müdris, sıra ile kıdem yükselterek otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve daha yüksek mertebelere çıkabilirdi. Müdrislerin kıdemleri Fatih döneminde 5'er akçe, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe olarak bilinmektedir. Bir müdris, ilk rütbeden son rütbeye kadar ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilmekteydi. Bu yol alışı "kat-ı meratib" denir. Müdrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medaris" denilirdi (Ünal, 2013: 126). Mesela 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317) tarihinde aynı rütbede ikisi de muallim-i evvel olan Ali Efendi Revanduz'da 600 kuruş maaş alırken Abdulkadir Efendi Erbil'de 450 kuruş almaktaydı (BOA, MF.MKT., 466/26). Ayrıca Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde tahsili ulum ile meşgul olan Abdülmecid Efendi 200 kuruş maaş almaktaydı (BOA, DH.MKT., 314/24). Yine 1 Haziran 1891 (23 Şevval 1308) tarihli bir yazıda Musul vilayetine bağlı Erbil sakinlerinden olan Küçük Ağazade Ömer Efendi terfi ederek kendisine bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MMS., 121/5191).

Aynı zamanda devlet, maaş karşılığında müdrislere tımar vermiş ve tedrisle meşgul olan kişi bu toprağın gelirine göre maaşını almıştır. Ayrıca kişinin ölümünden sonra toprak mahlul kalarak başkasına verilmiştir. 1764 yılının Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) Erbil sancağında ve nahiyesinde Ebubekir Efendi Erbil Kale'sinde öğretmenlik yaptığı için devlet ona mezra-i Pir Emir Yusuf Bey adlı köyde fazladan tımar vermiştir. Bu tımarın geliri 5488 akçe idi. Ancak ölümünün ardından bu tımarın mahlul kalarak Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.MUSTAFA., 106/8079). Diğer taraftan öğretmenler maaşlarının az olması sebebi ile maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Erbil'de 4 Aralık 1894 (5 Cemaziyelahir 1312) tarihinde Abdülmecid Efendi ilim tahsili ile meşgul idi. 200 kuruş maaş alan Abdülmecid Efendi evlendiği ve iktisadi durumu iyi olmadığı için bir dilekçede Musul vilayetinden maaşının yükseltmesini talep etmiştir (BOA, DH.MKT., 314/24).

15 Ocak 1895 (18 Receb 1312) tarihinde de Kerkük livasının İdare Meclisi tarafından Musul'a gönderilen telepte Musul valisi 27 Ocak 1895 (30 Receb 1312) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Erbil'de tedriste bulunan Osman Efendi zade Muhammed Efendi için Maliye Hazinesi veya vakıftan 300 kuruş maaş tahsisi

istenmiştir (BOA, DH.MKT., 223/43). Diğer taraftan tedris ile meşgul olanların ölümlerinden sonra çocuklarına bir miktar maaş verilirdi. 30 Mart 1869 (16 Zilhicce 1285) tarihinde Elyas Efendi öldükten sonra çocuklarına 75 kuruş ödenmesi veya çocukları aynı mesleği yaptıkları için babalarının maaşının oğullarına verilmesi için Bağdat vilayeti, maliye müdürlüğüne bir mazbata göndermişti (BOA, A.MKT.MİTM., 440/16). Mesela 1892 yılında Küçük Ağazade Ömer Efendi öldükten sonra 24 Ekim 1892 (2 Rabiulahire 1310) tarihinde Musul vilayetine bir mazbata gönderilmiş ve Küçük Ağazade Ömer Efendi'nin bin kuruş maaşı oğlu Ebubekir Efendi'ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2014/4).

6. ERBİL'İN İKTİSADİ YAPISI (18. VE 19. YÜZYILLARDA)

6.1. Erbil'de Tımar ve Toprak Tasarrufu

6.1.1. Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar "Arazi-i Emiriyye" olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı Devleti'nde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek edilmez, hibe edilemez ve vakıf edilemezdi.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı. Bunlar Tapulu ve Mukataalı arazilerdir. Tapulu arazinin tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'aya) bırakılmıştı. Re'aya, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsülden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öşür⁷³ vergisi ödemekle mükellefi (Ünal, 2013: 144).

Tımar toprakları ise Osmanlı'da en yaygın olarak kullanılan toprak çeşitidir. Buna göre tımar, geçim ve hizmetlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarıdır. Yıllık vergi geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri dirliklerdir (Barkan, 1993: 286).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar tımar, 20 bin'den 100 bin'e kadar olanı zeâmet, 100 bin'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç⁷⁴ denilirdi. Tımar sisteminde her kılıç bir sipahiye delalet edip bir kimsenin iki kılıç tasarruf etmesi asla

⁷³ Öşür Arapça bir kelime olarak ondan bir (1/10) anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa hububattan alınan vergidir. Reaya, ektiği toprağın sahibi değildir bir nevi kiracısı durumdadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda reayanın ziraat ettiği arazinin bedeli devlete kira olarak vermektedir. Öşür oranı Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi; arazinin verimliliği, sulama ve iklim şartlarının ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır. Öşür aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hububat ve pamuk vb. ürünlerde aynı olarak alınması kanundu. Buna mukabil sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden nakdi ve maktu olarak resim alınır. Ancak sipahiler çok defa hububattan da o günlük narh (narh-ı ruzi) üzerinden nakdi olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsulü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Hububatın haricindeki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşür aynı olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildir. Bundan dolayı nakdi olarak vergilendirilmeleri zaruri idi (Ünal, 2013: 160-163).

⁷⁴ bin akçe veya 2 bin akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirlerin ilk 3 bin akçesi kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı (Saydam, 2014: 338). Ayrıca bu 3 bin akçesi dışındaki her 3 bin akçesi için ise bir cebelü (atlı asker) beslerdi. Mesela, 9 bin akçelik geliri olan bir tımar sahibi ilk 3 bin akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6 bin akçe için iki cebelüyü savaşa götürürdü. 5 bin akçeye sahip olduğunda ise, sefere bir gulam, bir cebelü ve bir çadır getirmeliydi. Tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3 bin akçe gelir için bir cebelü, zeâmet sahibi ise, her 5 bin akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi.

caiz değildi. Kılıçtan sonra ifraz denen hisseler gelir ve bir tımar veya zeâmet eklenen bu hisselerle büyürdü (Ünal, 2011: 399). Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3 bin olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrızor Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2 bin akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Erbil'de de sipahiye tımar dirlikleri verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağında ve nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1704 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl⁷⁵ kalmış durumda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarında olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil sancağında da rastlanmaktadır. Erbil sancağında ve nahiyesinde Yedikızlar nâm mezraadan 3 bin akçe tımar, Düztepe⁷⁶ nâm mezraadan 3 bin akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3 bin akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahipsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 Kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep edilmiştir (BOA, C.T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrızor Eyaletine tabi Erbil sancağının ve nahiyesinin Pirdavud mezrasının 8 bin akçelik ve 6 bin akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahipsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil sancağının Pir Yusuf Bey köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi

Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve sefere götürmekle yükümlüydü (Halaçoğlu, 2002, IX: 809).

⁷⁵ Mahlûl; münhal bulunan tımar ve zamet nevinden dirlik hakkında kullanılırdı (Ünal, 2011: 438).

⁷⁶ Düztepe; bu köy Şemamik nahiyesine bağlı olarak Erbil'in güneybatısında bulunur ve Erbil'e 15300 kilometre uzaklıktadır.

müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştı. Belgelere dayanarak, Kerkük sancağının Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe ve Gırdmolla köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrizar vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıp mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin irade-i seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

6.1.2. Vakıf Arazileri

Osmanlı Devleti'nde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası denilen çiftçiler tarafından işlenirdi. Bu araziler denetimi Evkaf Nezareti'ne aittir. Hayırsever mülk sahipleri kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri cami, mescit, imaret, medrese, zaviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil nahiyesinde bulunan Pirdavud köyünde, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20 bin kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olmadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzualde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması

bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulmuş irade gereğince İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla ber veçhi istid'a Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

6.2. Erbil'de Tarım ve Üretim

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁷⁷ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Grrdazaban ve Doğan köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankade köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraatı yapılmaktaydı. Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraatı yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bağdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde 19. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalegerdele köyünden yaklaşık 2 bin okka (kıyye) buğday öşrü ve bin okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşiü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşiü'l-Bağdadi, 1945: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

---

⁷⁷ Keriz: kârîz; yer altı lagımı (Devellioğlu, 2008, 491).

6.3. Hayvancılık

6.3.1. Koyun Yetiştiriciliği ve Ağnam Vergisi

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak bin baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79 bin kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 379/39).

Bazen de bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizer sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü nahiyesinde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar yaşanmaktaydı. Şehrizer sancağının Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2 bin okka buğday ve bin okka arpa olan öşrünü ise Köprü nahiyesine veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele köyünün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

6.3.2. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan

at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

6.4. Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti sadece lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamaktaydı, ancak ana ticaret yollarına yakın olan kaza bölgesi mallar zenginlere ihtiva ediyordu. Hububat çeşitli yiyecek maddeleri, meyve ve sebzenin uzak bölgelere nakli zor ve pahalı idi. Onun için ürünün bol olduğu zamanlarda uzak pazarlara götürüp daha yüksek fiyata satması mümkün değildi. Bundan dolayı kadı bulunduğu kazada mevsimine göre pazarda satılan mal ve eşyalara narh veriyordu. Her türlü ürün ve mal da belirli narha göre alınıp satılabiliyordu. Bu durumda ham maddesi uzak yerlerden gelen malların fiyatları yüksek olurdu (Ünal, 2012: 171).

Erbil, Osmanlı döneminde jeopolitik konumu itibariyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (Es-Sakkar, 1995, II, 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol güzergahları; Erbil-Altınköprü-Kerkük-Bağdat; Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrizar yolu olarak sıralamak mümkündür (Streck, tarihsiz, II: 521).

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları da kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrizar Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi⁷⁸ alırlardı (Evliya Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına asakiri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

6.5. Çarşı

Osmanlı Devleti'nde ticaret belirli mekânlarda yapılırdı. Bunlardan birisi çarşılar idi. hanelar, dükkanlar, çarşılar, Pazar ve panayır yerlerin dışında mal almak, yük indirmek kaldırmak yasak idi (Ünal, 2012: 172). Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalardan biride çarşıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı.

⁷⁸ Osmanlı Anadolu'sunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

Muzaffereddin Kökbörü döneminde, Peygamber'in mevlid kutlamaları zamanında bu çarşı çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği hissedilmiştir. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). 19. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308: 143; Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319). Yakut el-Hamevi seyahatnamesi'nde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermezken detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

6.6. Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça "nüzü'l" kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela 18. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E.III.Osman., 17/1133). Ancak başka belgeye dayanarak Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğunu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla in'amat defterinde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, "menzilkeş" adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menzilinün ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla

karşılıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzircileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, Meclis-i Şer'e giderek 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak Musul mukataası malından ocaklık olarak Musul Valisi Mehmed Emin Paşa'dan 725 kuruş almışlardır. 10 beygir için 1475 akçeden 750 kuruş çıkarılmıştır 725 kuruşun listesi verilmiştir (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde de Musul Eyaleti'ne bağlı olan Erbil menzircisi Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masraflarını almak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine Kerkük sakinlerinden olan Osman Beşe onun vekili olarak bu masrafı almak üzere İstanbul'a gitmiştir. 598 beygir masrafı olan 71760 akçeden 4305 çıkarılmışve geriye 67455 akçe kalmış. Ondan da 7455 indirim yapıldıktan sonra 60 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Musul Şehri'nde Erbil'in adı bilinmeyen bir köyünde Menzirci Ali, Meclis-i Şer'i'ye başvurmuş ve 1193 yılının ücreti olarak devletten para almıştır. 1158 beygir masrafı 138960 akçeden 8337 akçe çıkarılmış ve geriye 130623 akçe kalmış, ondan da 15623 indirim yapıldıktan sonra 115 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) Musul vilayetinde Erbil'deki menzirci⁷⁹ Abdullah, 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde bir yılın ücretini almıştır. 287 beygir masrafı 34440 akçeden 2066 akçe çıkarılmış ve geriye 32374 akçe kalmış, 7374 indirim yapıldıktan sonra 25 bin akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 6.1. Erbil Menzili'nin Masrafları

Yıl	Beygir	Toplam Masraf	Akçe İndirimi	Akçe talebi
1168	10	1475 kuruş	750 kuruş	725 kuruş ⁸⁰
1184	598	67455 akçe	74500 akçe	60000 akçe ⁸¹
1189	287	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ⁸²
1193	1158	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ⁸³

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek için ulaklık ve menzircilik gibi türlü görevliler de bulunmaktaydı. Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil'de menzirci olarak görev yapan şahıslar Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemaziyelevvel 1183) tarihinde Musul Eyaletine'ne bağlı olan Erbil'de ki menzilde görevli şahıs Hüseyin Ağa'dır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil'deki menzirci Abdullah'tır (BOA, C.NF., 11/537). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Erbil'in adı belirtilmeyen bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzirci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzirci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil menziline menzircilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rüz-i Hızırına⁸⁴ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rüz-i Hızırından 1194 yılı Rüz-i

⁷⁹ bk. EK- 4.

⁸⁰ BOA, A.E.III.Osman., 1133.

⁸¹ BOA,C.NF., 42/2080.

⁸² BOA,C.NF., 11/537.

⁸³ BOA,A.E.I.Abdülhamid., 340/23761.

⁸⁴ Rüz-i hızır, Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

Hızırı'na kadar Erbil menziline menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları "İn'amat defterleri"nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretide "Naib Defterleri"nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

1768-1770 yılları arasında Erbil menziline ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri salyane çavuşuna 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri salyane çavuşuna 14 beygir verildiği görülmektedir. (bk. Ek 4) Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

6.7. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri 18. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak'ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul'a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil'i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil'de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika'da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız

Beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle Çay suyu azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nünunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizer Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3 Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması bu şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu ulaşım gücü ve kapasitesi dünyada meydana gelen gelişmelerin geçte olsa Erbil'e ulaşması konusunda önemli bir olgu olmuştur. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in sürekli olarak kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Emevi, Abbasi gibi önemli İslam ülkelerinin tahakkümüne giren Erbil, Osmanlı hakimiyeti altında da oldukça uzun bir süre geçirmiştir. Erbil Osmanlı hakimiyetine girdiği 16. yüzyıllar'dan itibaren sosyo-ekonomik ve idari açılardan farklı ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Öyle ki sadece bir kale görüntüsüne sahip olan şehir, Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ile beraber nüfus ve toprak olarak genişlemeye başlamıştır. İdari yapılanmaya da yansıyan bu genişleme ile Erbil, Osmanlı idaresinde kazadan il olma statüsüne erişmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler nitelik itibariyle daha ziyade idari belgelerden oluşmaktadır. Tezin genel çerçevesi idari yapılanma üzerinde kurulmuştur. Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Erbil idaresi ile yapmış olduğu resmi yazıları içermektedir. Belgeler içerik olarak ise çoğunlukla Erbil'in o dönemki tarihi olaylarının ifadesinden ziyade daha çok idari işlemler veya herhangi bir memurun görev veya rütbe değişikliklerinin bildirildiği yazılardan ibarettir.

Erbil, Osmanlı Devleti hakimiyetinden uzak kaldığı zamanlarda dahi idari açıdan tam bağımsız olamamıştır. Keza bir memurun göreve atanması yada görevden alınması, maaş talebinde bulunulması ve diğer bütün günlük idari işlemler, Bağdat, Musul ya da Şehrizar vilayetleri aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan merkezi hükümetine bir yazı gönderilerek yapılabilmekteydi. Hatta bu zamanlarda çok hassas ve acil olan mahkeme ile ilgili kararlar bile Erbil'de alınamaz olup, bu durumlar için Musul vilayeti ve Bağdat'ta bir komisyon kurulurdu. Aynı şekilde ekonomik açıdan da bir bağımsızlık söz konusu değildi ve merkezi hükümete danışılmadan hiçbir ödenek çıkarılamazdı. Acil konular ise Musul vilayet idaresine havale ediliyordu. Memur ve asker maaşları Musul gelirlerinden karşılanıyor daha sonra ise merkezi hükümet konudan haberdar ediliyordu. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden biri de Erbil ile İstanbul arasındaki mesafenin, karar alımında ve alınan kararların uygulanmasında gecikmeye sebep olmasıdır.

Erbil, eğitim öğretim açısından da önemli bir Osmanlı şehri statüsünde olmuştur. İlk etapta eğitim yerleri olarak şehrin camileri kullanılmış, buralarda verilen dini eğitimin yanısıra zamanla halkın eğitim isteğinde ve öğrenci sayısındaki artış ile birlikte bağımsız okullarda kurulmuştu. Bu okulların öğretmen ihtiyacı Erbil ve çevre illerden karşılanmaktaydı. Erbil şehri çoğu zaman eğitim ile ilgili masrafları bizzat kendisi karşılayarak; okulların yapımı ve yenilenmesi için gerekli ücreti karşılamaktaydı. Eğitim alanında çalışanlar genellikle öğretmen ve Şeyh gibi sınıflara sahip olup; maddi ve manevi olarak devlet tarafından desteklenen önemli bir mevkide bulunmuşlardır. Devlet çoğu zaman eğitim alanında hizmet verenlere arpa ve buğday temin ederek onları desteklemiştir.

Erbil'i farklı ve değerli kılan özelliklerden bir diğeri de şehrin farklı etnik yapılara sahip olmasıdır. Kürt, Türkmen ve Arapların başlıca etnik unsurlarını

oluşturduğu Erbil, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı inanç sahiplerinede ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak her inanç grubu farklı mahalle ve yaşam alanlarında ikamet ederek Müslümanlardan ayrı bir sosyo-kültürel hayata sahiplerdi. Günümüzde Erbil’de Yahudi nüfusun varlığı gözlenmemiş olsa da Tacil Mahallesi’nde hala varlığını koruyan Yahudilerden kalma eserler Yahudilerin buradaki varlığının kanıtı olmuştur. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankade nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yapmaktadırlar. Bu farklı etnik ve dini gruplar, bir kültürel zenginlik kaynağı sağlamış olup bu durum bölgede hiçbir rahatsızlık ve gerginlik ortamına sebep olmamıştır. Şehrin çoğunluğunu temsil eden, Müslüman ve Şafii olan Erbil halkı, geçmişten bu yana dindar ve muhafazakar bir görüntü vermiştir. Hicri yılbaşı ve Mevlüt Kandili gibi dini merasimleri önemle kutlayan şehir halkı, Erbil’deki türbe ve diğer mukaddes yerlere her zaman yoğun ilgi göstermiştir. Keza günümüzde de bu mekanlar Çarşamba günleri kadınların akınına uğramaktadır. Ancak restorasyon çalışmaları ile bu yerlerin alanı daralmıştır. Kısaca bu farklı inanç guruplar veya etnik unsurların arasında hiçbir gerginlik yaşanmamıştır.

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf olarak üç farklı arazi üzerinde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler, devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve zirai arazilerden tarımsal olarak faydalanılması olarak iki açıdan fayda sağlıyordu. Bu durum birçok zirai arazinin boş kalmamasını sağlamıştır. İncelenen belgelere dayanarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Şehrizer vilayetine bağlı olan Erbil kazasında da toprakların devlet ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak bazı durumlarda Erbil’de devlet mülkü olan bazı ziraat arazilerin müzayede aracılığı ile sıradan halka verildiği ve karşılığında devlete vergi ödendiği görülmüştür.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması ve Erbil’den herhangi bir nehrin geçmemesi buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapılmasına sebep olmaktaydı. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temini yapıldığı belirlenmiştir. Örneğin, buğday tarlalarını sulamak için su kemerinden istifade edildiği görülmüştür. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil’in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Erbil, bu kesişim yolları üzerindeki konumu nedeniyle ithal ürünlerin takas edildiği bir Pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlı tutulmuştur. Erbil’de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden bir unsur olmuştur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa 19. yüzyıl ortalarında Erbil’de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştır. Öyle ki durum bazı Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiş, Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti, ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalışmanın önemli tespitlerinden bir diğeri de incelenen yüzyıllarda bölgedeki yer ve köy isimlerinin bir kısmının Türkçe ve Kürtçe olmasıydı. Örneğin Düztepe köyü ve Yedikızlar, Pirdavut, Gırdemolla köyü gibi. Bu durum şehrin etnik yapısına uygun bir görüntü ortaya koymuştur. Günümüzde de Erbil şehrinde Kürt ve Türkmen nüfusuna dayalı olarak bu isimlerin kullanıldığı görülmüştür.

Erbil şehri incelenen belgelerde tespit edildiği üzere 18 ve 19. yüzyıllarda bir Osmanlı kazası olarak idari ve sosyo-kültürel açıdan klasik bir Osmanlı şehrini temsil etmekteydi. Bu nitelikleri ile şehrin idari olarak bir Türk şehri ancak etno-sosyal açıdan kozmopolitik bir görüntü sergilediği söylenebilir. Osmanlı Devleti döneminden kalan birçok niteliği günümüzde de barındıran şehir, bugüne bıraktığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı yapısı tarihi eserlerin varlığını korumasıyla bu izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

DH.MKT. No. 1902/71, 1897/119, 1889/33, 1800/36, 2120/87, 1774/91, 1933/121, 1753/92, 316/6, 316/5, 208/57, 294/33, 287/26, 280/32, 285/7, 246/36, 2275/16, 2262/71, 2251/21, 2161/78, 2260/12, 1753/92, 1375/64, 1983/23, 2437/32, 2471/65, 2332/21, 2194/78, 340/76, 241/67, 311/4, 2423/9, 184/29, 340/76, 1984/10, 306/7, 2180/16, 1841/78, 1926/66, 2014/4, 223/43, 314/24, 377/68, 1896/119, 1790/133.

Y.PRK.SH. No. 3/19

İ.ML. No. 16/61

A.MKT. No. 144/78

Y.PRK.ASK. No. 62/7

Y.PRK.UM. No. 17/83

A.E.III.OSMAN. No. 1133

İ.TAL. No. 104/33

A.DVN. No. 95/85

MVL. No. 751/10, 336/17, 759/91, 309/40, 773/63, 350/57, 124/80, 528/9, 346/37, 771/28, 762/103.

A.MKT.MVL. No. 99/23, 95/77, 6/37, 83/23, 80/70.

MF.MKT. No. 160/83, 541/16, 344/6, 502/20, 363/48, 466/26, 387/49, 408/54, 129/81

DH.ŞFR. No. 217/76, 173/38

Ş.D. No. 933/83, 2461/20, 120/1, 2634/22, 2673/51, 363/64, 2162/49

A.E.L.ABDÜLHAMİD. No. 340/23761.

C.NF. No. 42/2080, 11/537

A.MKT.UM. No. 2/46, 296/47, 163/71, 1/46, 323/31.

A.MKT.MHM. No. 286/64, 493/53, 65/20, 141/71, 101/16

A.MKT.MİTM. No. 440/16

A.MKT.NZD. No. 168/11, 187/10, 83/5, 379/39, 135/33.

A.E.III.MUSTAFA. No. 106/8079

Y.PRK.DH. No. 10/97

DH.TMIK.M. No. 72/3

İE.EV. No. 69/7507

C.EV. No. 576/29093

C.TZ. No. 86/4278, 139/6929, 138/6880

A.E.III.AHMED. No. 4696/47

İ.MMS. No. 121/5191

İ.DH. No. 1375/6,

C.AS. No. 66/3132, 1149/51065

İE.TCT. No. 23/2422

HR.MKT. No. 147/69

A.E.I.MAHMUD. No. 7991.

C.AS. No. 36713.

2. Kaynak Eserler

EL-BELAZURİ, 2000. İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabır, Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.

EL-HİMYERİ, 1984. Muhemmed bin el-Munim el-Himyeri, er-Revzü'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktar, Beyrut, 2. Baskı, 745s.

- EL-KAZVİNİ, Tarihsiz. Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad fi Ahbari'l-İbad*, Beyrut, 667s.
- İBN HALDUN, 2010. Abdurrahman bin Muhemmed ibn Haldun, Mütevefi 808 h., *Tarih ibn Haldun*, C.5, 1. Baskı, Lubnan, 576s.
- İBN HALLİKAN, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.1, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 431s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.2, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 1. Baskı, 448s.
- _____, 1998. Ebü'l-Abbas Ahmed bin Muhemmed bin İbrahim bin Ebibekir bin Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enba Ebnaü'z-Zeman*, C.3, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut-Lubnan, 3. Baskı, 552s.
- İBN KESİR, 2003. İmam el-Hafız Ebü'l-Fida İsmail ibn Kasirü'l-Küreyşi ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.13, Darü'l-Fecr lit-Turas, 1. Baskı, Kahire, 368s.
- İBNÜ'L-ESİR, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.11, Lubnan, 1425-2831s.
- _____, 2009. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhemmed bin Muhemmed bin Abdulkerim el-Cizri eş-Şeybani, 2009. *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, Lubnan, 1425-2831s.
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1995. Şeyh İmam Şahabeddin Ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bağdadi, C.1, *Mucamü'l-Buldan*, Beyrut, 2. Baskı, 540s.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1308.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1312.
- MUSUL VİLAYET SALNAMESİ, 1330.

3. Araştırma ve İncelemeler

- AKPINAR, M., 2002. "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.305-312.
- ALTUN, M., 1995. *Osmanlı Tütün Tekeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 88s.
- ARTUK, İ., 2007. "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.154-156.
- ATAR, F., 1995. "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, ss.486-496.
- AYDIN, M., 1994. "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, ss.375-438, 868s.
- AYDIN, F., 2000. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, Süleymaniye Vakfı yay., İstanbul, 326s.
- AYDÜZ, S., 2012. "Tophane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.253-256.
- BALTACI, C., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.6-7
- BEŞİRLİ, M., 2005, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, 1. Baskı, Tokat, 464s.
- BOZKURT, N., 2004. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul ss.5-6.
- _____, 2006. "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.467-468.

- ÇADIRCI, M., 1991. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 410s.
- DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Yay. Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.
- DOĞRU, H., 1995. 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir, 279s.
- E.ÜÇYİĞİT, “Müftü”, 1977. Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 506s.
- ED-DEMİRCİ, M., 2009. “Hanue Kelturyekani Kalati Hevlir”, Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.832-836.
- ED-DERACİ, H., 2009. “Simay Cuani Hanue Kelepuryekani Kaley Hevlir”, Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.839-846.
- EL-AZZAVİ, A., 1935. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 1, Bağdat Matbaası, 1.Baskı, Bağdat, 644s.
- _____, 1949, Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 4, Amir Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 347s.
- _____, 1955. Tarihi’l-İrak Beyne İhtilaleyin, C. 7, Bağdat Matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 332s.
- EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyeti’l-Hazar, Musul, 215s.
- EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi’l-Irak ev hatiratü’l-hasani, Asriye matbaası, 3. Baskı, Bağdat, 156s.
- _____, 1982. El-Irak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326 s.
- EL-HAYDARİ, A., 1985. et-Tahtidü’l-Hazeri li-kaleti’l- Erbil, Bağdat, 200s.
- EL-MÜNŞİÜ’L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihlet el-Münşü’l-Bağdadi fi 1822, Bağdat, 138s.
- ENDELUSİ, B., 1945. Rihlet Bunyamin, Çev. A., Haddad, , 1. Baskı, Bağdat, 234s.
- ES-SAKKAR, S., 1995. “Erbil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, ss.272-273.
- EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2, 4 kitap, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.
- GÜNDÜZ, A., 2009, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 267s.
- _____, 2011. Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M. 1879-1909), History Studies, 3/3, ss.123-145.
- GÜNEŞ, A., 2008. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı Ve Karahisar-i Sahib Menzilleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 179s.
- _____, 1995. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.
- _____, 2002. “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Türkler, C. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss.795-838.
- _____, 2012.“Ulak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.77-79.

- HAREKAT, İ., 1992. "Berid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.498-501.
- HÜSEYİN, M., 2013. Hevlir le Serdemi Atabegekanda, Tefsir Matbaası, 2. Baskı, Erbil, 441s.
- İ.PARMAKSIZOĞLU, 1977. "Naib", Türk Ansiklopedisi, C. 25, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.78-79.
- İPŞİRLİ, M., 1994. "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.139-278, 868s.
- _____, 2006. "Müderriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.468-470.
- İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha't-tarihiye, Necef, 384s.
- _____, 1984. Ulma ve Medaris fi Erbil, Musul, Zehraü'l-Hadis matbaası, 127s.
- KAFESOĞLU, İ., 1993. Kök-Böri, İslam Ansiklopedisi, C. 6, Mili Eğitim İstanbul, Basımevi, ss.885-892.
- KAZICI, Z., 1991. İslam Müesseseleri Tarihi, Kayhan Yay., İstanbul, 336s.
- KAYA, H., 2011. XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Akşibendilik (İstanbul, Diyarbakır, Bursa), yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 140s.
- KILIÇ, R., 2011. Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İstanbul, 200s.
- KOCA, F., 1995. "Fetvahane", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 549s.
- KOCAR, H., 1974. Türkiye'de Moderen Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), 2. Baskı, İstanbul, 272s.
- KÜRDE, M., 2009. "Germavi Kaley Hevlir", Ansiklopidyay Hevlir, C. 2, 1. Baskı, Lubnan, ss.799-800.
- NISAR, A., 2005. Belediyatü'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani (1534-1918), 1. Baskı, 323s.
- ORTAYLI, İ., 1994. "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.283-333, 868s.
- ÖZCAN, A., 1994. "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, ss.337-370, 868s.
- ÖZKAYA, Y., 1985. 18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Asımlar Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 460s.
- ÖZKAYA, Y., 2002., "Kaymakam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss. 84-85.
- PAKALIN, M., 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 784s.
- _____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.
- PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.
- PATROŞ, N., 2009. "Ankave", Ansiklopidyay Hevlir, C. 1, 1. Baskı, Lubnan, ss.243-250.
- _____, 2009. "Yezdan Doht.....Şerifey Erbilli", Ansiklopidyay Hevlir, C. 3, 1. Baskı, Lubnan, ss.1047-1051.
- RESUL, İ., 2005. Erbil Dirase Tarihiye fi'l-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çev: M., Öztürk, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S.(211), ss.1233-1257.
- SAYDAM, A., 2014. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 578s.

- SERTOĞLU, M., 1986. Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 384s.
- SÖYLEMEZ, F., 2007a. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, Bayrak Matbaası, 1. Baskı, İstanbul, 323s.
- _____, 2007b. XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk dünyası araştırmaları, S.(171), ss.201-240.
- _____, 2013. Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı, Vakıflar Dergisi, S.(40), ss.87-98, 247s.
- STRECK, M., Tarihsiz. "Erbil", C. 2, Da'ireti'l-Maarifi'l-İslamiye, Kahire, 611s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, ss.803-1600.
- _____, 1989. Kamus-ı Türki, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1574s.
- TABAKOĞLU, A., 2009. Türkiye İktisat Tarihi, dergah Yay., 9. Baskı, İstanbul. 439s.
- UZUNÇARŞILI, İ., 1984. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 755s.
- _____, 2011. Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, 1.Bölüm, 7. Baskı, Ankara, 687s..
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Yay., Fakülte Kitabevi, 10. Baskı, İsparta, 262s.
- Y.Ö., "Rütbe", 1978. Türk Ansiklopedisi, C. 27, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 504s.
- YILMAZ, F., 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve İkonomik Tahlili (1600-1883), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 333s.
- _____, 2012. "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, ss.1-4
- YÖRÜK, D., 2009, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası, 1. Baskı, Konya, 240s.

4. İnternet Kaynakları

- ÖZTÜRK, M., KESKİN, N., 2013. Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak, Çalışma ve Toplama Yay., ss.91-118. <http://calismatoplum.org/sayi37/ozturk-keskin.pdf> (Erişim Tarihi:10.12.2014 Saat:18:45)
- YAZILCI, N., 1989. "Tanzimatta Haberleşme Ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu'nda Yayındı, Marmara Üniversitesi, ss.333-377. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10579.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2014 Saat:21:00)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı

Ashti Rahman Bakr – BAKR

Doğum Yeri ve Tarihi

Irak-Erbil-1.5.1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Selahaddin Üniversitesi-Fen Edebiyat
Fakültesi-Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

Arapça ve Türkçe

Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Stajlar

Projeler

Çalıştığı Kurumlar

Selahaddin Üniversitesi-Temel Eğitim
Fakültesi-Araştırma Görevlisi

İletişim

E-Posta Adresi

ashty_rahman@yahoo.com

Tel

00964 750 465 84 08

Tarih

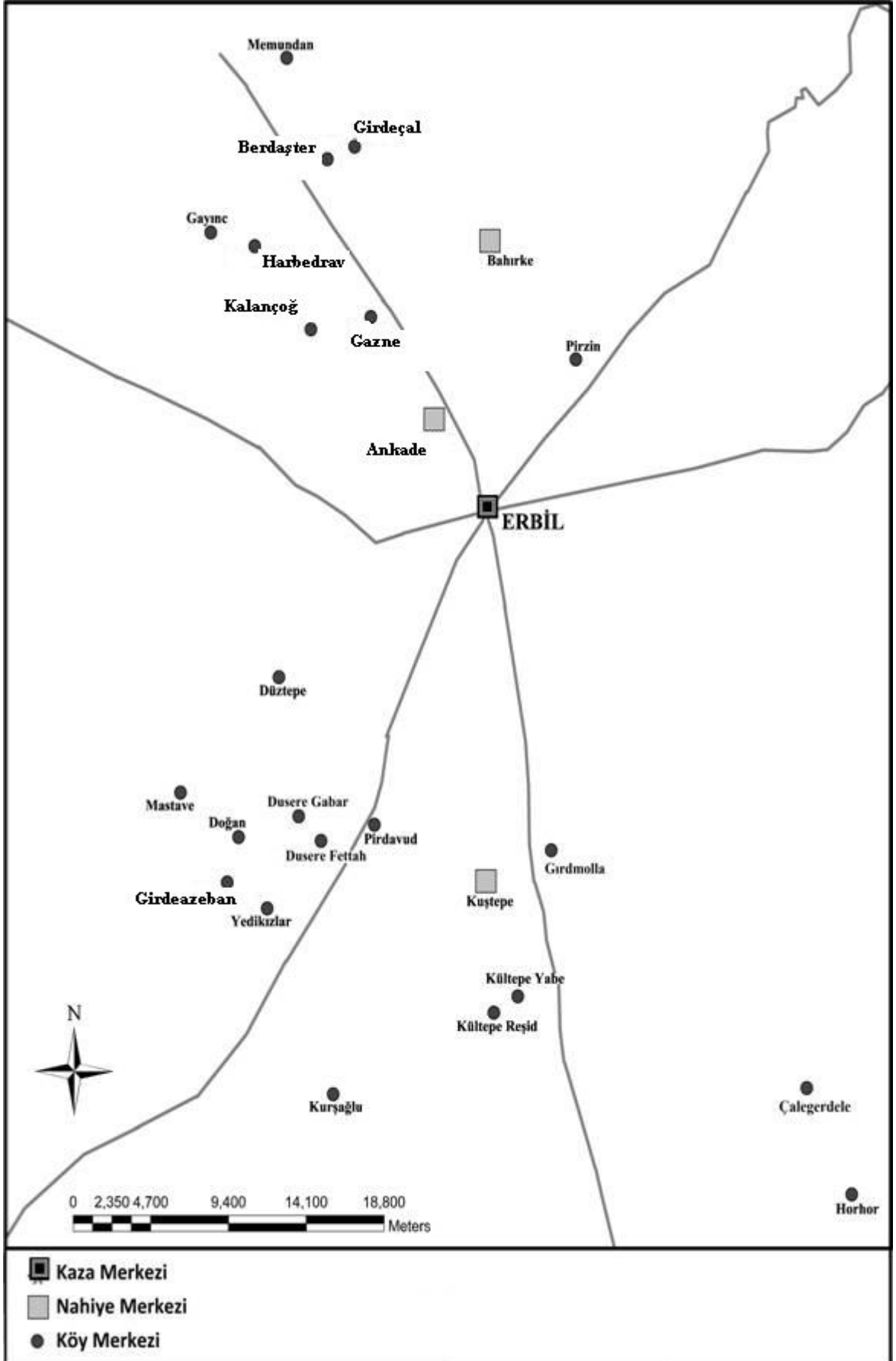

Ek 4: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzilinden Ulaklara Verilen Beygirin Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyane çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşor ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bağdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağasına verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bağdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bağdat valisi tatarına verilen	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2

				bargir 3	
salyane Çavuşuna verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen inam 3	Sadrı ali silahşor verilen bargir 3	Göglü ali silahşor ağaya verilen bargir 16	Sadrı ali tatarına verilen bargir 3	Sadrı ali çukadarın a verilen bargir 3
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapuketh üdası çukadarın a verilen bargir 3
Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecis ine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüd ası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadrı ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bağdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethü dası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadrı ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bağdat valisi tatarına	Sadrı ali silahşoruna	Sadrı ali tatarına			

verilen bargir 2	verilen bargir 3	verilen bargir 2			
Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14			
Bağdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdas 1 çukadarına verilen bargir 2	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadrı ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadrı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

EK-5. Erbil'in Köy Sınırları (Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı)